

Kur'ân-ı Kerîm'de Kudüs'e Atıflar*

Araştırma Makalesi

Geliş Tarihi: 07 Ağustos 2024 Kabul Tarihi: 13 Aralık 2024

✉ Murat Sülün

Prof. Dr. / Professor
Marmara Üniversitesi / Marmara University
İlahiyat Fakültesi / Faculty of Theology
<https://ror.org/02kswqa67>
<https://orcid.org/0000-0002-8277-0265>
muratsulun@hotmail.com

Öz

Makalede; Kudüs tarihinin konu alındığı âyetlere ilişkin tartışmalı yorumlar ve *arz-ı mukaddese*, *halife*, *kible*, *el-mescidü'l-aksâ* gibi izaha muhtaç olduğu görülen kavramlar vuzûha kavuşturulmaktadır. Bu âyetlerde; nübüvveti inkâr eden putperestlere karşı İsrâilîğullarının hayatından çeşitli yaşanmışlıklar öne çıkartılmakta; inananlar ile zalim inkârcılar arasında cereyan eden hak hukuk mücadelesinde ezilen mazlumların Allah'ın mu'cizevî yardımıyla zafere ulaştıkları; ezildikleri topraklara mirasçı oldukları anlatılmaktadır ki Müslümanlar da yirmi yıllık bir mücadele sonrası aynı müjdeyi bizzat yaşamış; kovuldukları anakente (Mekke) ve civarına vâris olmuşlardır. Kudüs'e dair âyetler, içinde 'isrâ' ve 'kible' ile ilgili olanların ayrı bir yeri vardır. Hz. Peygamber'e bu çerçevede en somut müjde 'isrâ' diye bilinen gece seyahati ile verilmiş; büyük zorluklar ve ağır şartlar altında bunalan Hz. Peygamber'e; getirdiği dinin bu topraklara hâkim olacağı muştulanmış, adeta Kudüs Müslümanlara hedef gösterilmiştir. Kudüs'e dair âyetlerin tahlili önemlidir; çünkü Müslümanlar için Kudüs dünya kentleri arasında Mekke-Medine'den sonra ilk sırada yer almaktadır. Kudüs; Allah'ın, vahiyleri ile tenezzül ettiği kutsal bir şehirdir.

Anahtar Kelimeler: Tefsir, Kudüs, el-Mescidü'l-Aksâ, Kible, İsrâ, Vaat Edilmiş Topraklar, Arz, Halife, Sübhân.

* Bu makale CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır.

References to al-Quds in the Qur'an*

Research Article

Received: 07 August 2024 Accepted: 13 December 2024

Abstract

In the article, verses related to al-Quds are identified and some controversial interpretations of these verses are discussed. Concepts such as *al-arz al-maw'ud*, *al-arz al-muqaddas*, *caliph*, *qibla*, and *al-masjid al-aqsa* are highlighted as needing further explanation. In the verses addressing al-Quds, Muslims are comforted by drawing parallels with the experiences of the Children of Israel, who, with the miraculous help of Allah, overcame their opponents and regained control over the land where they had once been oppressed. This serves as a reminder for Muslims, who, after a prolonged struggle of twenty years, ultimately triumphed by reclaiming Makkah and its surroundings from which they had been expelled. Among the verses regarding al-Quds, those related to the *isra'* and *qibla* hold particular significance. The most concrete form of good news was delivered to the Prophet through the *isra'*, especially when he was overwhelmed by difficulties. The journey foretold that the religion he brought would eventually prevail in these lands, with al-Quds symbolically targeted as a focal point for Muslims. The analysis of the verses concerning al-Quds is essential because, for Muslims, al-Quds holds a place of utmost importance, ranking just after Makkah and Madinah among the world's cities. It is considered a sacred city where Allah manifests His presence and revelations.

Keywords: Tafsir, al-Quds, Masjid al-Aqsa, Qibla, Isra', Promised Land, Arz, Caliph, Subhan.

---

* This article is published under the CC BY-NC 4.0 licence.

Summary

In the article, Qur'anic verses referring to al-Quds are identified, and key concepts related to the city, such as *al-masjid al-aqsa*, the promised land, arz, caliph, qibla, and isra', are interpreted. The article clarifies some difficult-to-understand issues by examining them within the framework of procedures and principles derived from the Old Testament. Examples of these interpretations include verses such as Baqarah 2:259, Isrâ' 17:1-7, Anbiyâ 21:78-81, and Sad 38:36-38.

In the Holy Qur'an, there are numerous verses that reference al-Quds, its surrounding areas, and the history of the people living in these lands. The names of prominent prophets such as Ibrahim, Lut, Musa, Dawud, and Suleyman are mentioned, with exemplary sections from their lives in the region centered around al-Quds. These verses offer insights into the civilizations they established, highlighting their struggles, faith, and the divine guidance they received. The Qur'an presents these narratives as moral lessons and spiritual guidance for believers, connecting the history of the land with its religious significance.

In the Qur'an, while referring to al-Quds and its surroundings, the relations between the people of Makkah and the Children of Israel (Ya'qub) are considered. The Meccan verses concerning al-Quds highlight the history of the Children of Israel, especially in contrast to the Arabs who rejected the revelation. These verses emphasize the Children of Israel's connection to their scriptures, prophets, kings, and their struggles. The Qur'an details how they were settled in al-Quds and the fertile lands surrounding it, illustrating Allah's actions throughout history as reflected in their experiences. These stories are presented as lessons for Muslims, showing the consequences of obedience and disobedience to Allah's commands. The "distinguished" Israelites, who were "elected" and "exalted" as the bearers of the book and prophethood, are placed in a unique position among the nations. Like the Muslims, they were seen as travelers on the "straight path"-the first to follow it, even though they later deviated from it. Their ancestors, the prophets, are portrayed as the original guides who set the path for righteousness, but it is implied that later generations strayed from their legacy. This serves as a reminder for Muslims to follow the true guidance, just as the Israelites once did before losing their way.

On the other hand, starting around the time of the change of the qibla, the Israelites, as seen in Meccan surahs such as A'raf (7) and Taha (20),

displayed a ‘curiosity for idols’ (7:138-140). They crafted a golden image to represent a god they believed in but could not see. This practice began to be criticized, particularly in relation to the incident of the calf (20:85-98).

Notably, they were not criticized earlier for their relationships with the pharaohs; the question of whether they played a role in the persecution and marginalization they faced in Egypt was not addressed. However, in Surah al-Isra, the Children of Israel themselves were held responsible for the great disaster they endured in al-Quds-the Babylonian exile, which lasted nearly a century. They were warned that if they continued in their arrogance, they would face similar calamities. Indeed, the Jews of Kainuka’, Nadir, Qurayza, and Khaybar in Madinah were forced to migrate to other lands ‘because of what they had done with their own hands’.

In this context, it is important to emphasize another key point: Al-Quds was not a city originally founded by the Children of Israel, nor was it their first settlement. They took the city from its previous inhabitants. While the ‘fertile land’ centered around al-Quds was promised to Ibrahim, the ancestor of the Children of Israel, this promise was not an eternal, unconditional decree; it depended on the circumstances. In fact, the Old Testament contains serious warnings and threats regarding this matter. Moreover, the promise was not limited to Ibrahim’s generation, nor was it exclusive to the descendants of Ishaq and Ya’qub.

It can be said that the clearest reference to al-Quds appears in the verses concerning isra’ and qibla. The question, ‘Why were Muslims directed back to al-Quds, and why were they now ordered to face the Ka’bah?’ is significant, as it touches not only on the importance of al-Quds and the Ka’bah but also on the nature of revelation, the character of faith, and inter-religious relations. As stated in Baqarah 2:143, this change was difficult to accept, but ‘Allah showed the right path’. With the deterioration of Muslim-Jewish relations in Madinah, marked by wars and deportations, the qibla was changed to the Ka’bah, and Makkah became the focal point for Muslims. The priority shifted to the Prophet, as their forebear, over the prophets of al-Quds. The Ka’bah, built by Ibrahim, and Makkah, founded by him, became the central religious symbols. The change in qibla severed ties with the Jews, separating them from the faith and practices they had presented. The qibla now represented a clear direction for Muslims, indicating the principles by which they should live. The Ka’bah, along with its branches-mosques and masjids-are regarded as ‘Bayt al-Allah’, the House of Allah. These divine symbols remind the world of Islam’s values. Prior to the Hijra, al-Quds held great significance for Muslims as the land of the prophets and the site of the revealed holy books. It symbolized divine principles and values. Thus, al-Quds was once the center of religion for privileged Muslims.

Giriş

Konulu tefsir kapsamında değerlendirilebilecek olan bu makalenin konusu; Kur'an-ı Kerim'in Kudüs'e dair âyetleri ve bunlardaki delâlet ve işaretlerin tahlilidir. Amaç; Kur'an'ın Kudüs'e dair içeriğini tespit ederek, ilgili âyetler hakkında okura mesnetli bilgiler sunup sağlam bir bakış açısı kazandırmaktır.

Makalede; Kudüs ile ilgili kavramsal çerçeve çizildikten sonra, tarihte ve nüzul çağında Kudüs'le bağlantılı kişi ve toplulukların yanı sıra, İsrâ ve kible bağlamında Kudüs'e dair Kur'anî içerik tefsir edilecek; Kudüs çerçevesinde *arz* (أَرْض), *karye* (قَرْيَة), dostane/ güzel yerleşim yeri (مَبْرُؤًا صَدِيقِي), *hars* (حَرْث), kutsal topraklar (الأَرْضَ الْمُقَدَّسَةَ), *el-mescidü'l-Aksâ*, *halife* (خَلِيفَة), *kible* (قِبْلَة) gibi kavramlar açıklığa kavuşturulmaya çalışılacak; İsrâ Sûresi'nin 1. âyeti bağlamında *tesbihin* (مُسَبِّحَان) anlamı belirtilecek, kiblenin mahiyeti ve Kâbe'ye çevrilmesinin anlam ve önemi hatırlatılacaktır. Kur'an'daki Kudüs bağlantılı temalar makalede; (i) İsrâiloğulları tarihindekiler ve (ii) Kur'an'ın nüzul dönemindekiler şeklinde ikiye ayrılarak verilecektir.

Bir tarih kitabı hüviyetindeki *Kitab-ı Mukaddes*, Kur'an kıssalarında mücmel bırakılan, mübhem anlatılan kısımların açıklığa kavuşmasında ciddi katkı sunabilmektedir. Bu sebeple, Kudüs tarihine atıf yapılan âyetler tefsir edilirken gerektiğinde *Kitâb-ı Mukaddes*'ten yararlanılacaktır.

1. Kavramsal Çerçeve

Kudüs; İslâm peygamberlerinin diyarı olarak Müslümanların ilk kiblesidir.¹ İslâmî gelenekte, bu mescidin Mescid-i Haram'dan sonra² yer-

¹ Aşağıda işleneceği üzere, Müslümanların Kâbe dururken Kudüs'teki *el-Mescidü'l-Aksâ*'ya yönelmelerinin sebebi, tevhidin merkezi olan Kâbe'nin o sırada bir pagan mâbedi hâline getirilmiş olmasıydı.

² Tâhir b. 'Âşûr söz konusu haberi naklettikten sonra, Ebû Zerr (r.a.)'ın; "Mescid-i Haram ile Mescid-i Aksâ arasında kaç yıl var?" sorusuna yanıt olarak Hz. Peygamber'in; "kırk yıl" demiş olmasından hareketle, Mescid-i Aksâ'yı da -yani aslını- Hz. İbrahim'in yaptığını iddia etmektedir. "Çünkü ikisinin inşası da Hz. İbrahim'in ömrüne sığabiliyor." diyen İbn 'Âşûr, görüşünü *Ahd-i Atik*'teki şu ifadelerle dayandırmaktadır: "*Avram Rabb'in buyurduğu gibi yola çıktı. Lut da onunla birlikte gitti. Avram Harran'dan ayrıldığı zaman yetmiş beş yaşındaydı. Karısı Sara'yı, yeğeni Lut'u, Harran'da kazandıkları malları, edindikleri uşakları yanına alıp Kenan ülkesine doğru yola çıktı. Oraya vardılar. Avram ülke boyunca Şkem'deki More meşesine kadar ilerledi. O günlerde orada Kenanlılar yaşıyordu. Rab Avram'a görünerek, 'Bu toprakları senin soyuna vereceğim' dedi. Avram kendisine görünen Rabb'e orada bir sunak yaptı. Oradan Beyt-El'in doğusundaki dağlık bölgeye doğru gitti. Çadırını batıya düşen Beyt-El'le doğuya düşen Ay Kenti'nin arasına kurdu. Orada*

yüzünde inşa edilen ikinci mescit olduğu kabul edilir.³ Mescid-i Haram ve Mescid-i Nebevî ile birlikte ziyaret amacıyla seyahat edilebilecek üç mescitten birinin Kudüs'te olduğuna dair -izah gerektiren⁴- bir rivayet bulunmaktadır.

Kent adı olarak 'Kudüs' Kur'an'da geçmemekte; kente ve yer aldığı bölgeye çeşitli sıfatlarıyla atıf yapılmaktadır. Bunlar dört başlık altında sunulabilir:

(1) el-Bakara 2/259'da *karye* (قَرْيَةً) derken, Kudüs'e ve Kudüs merkezli krallık topraklarına atıf yapılmakta; aşağıda işleneceği üzere, 'ölü durumdaki bir yerleşim birimi' temsiliyle Hz. Yakub'un ezik ve hor vaziyette yavaşlayan esaret altındaki neslinin yani İsrâiloğullarının tekrar canlandırılacağı anlatılmaktadır.

(2) Yûnus 10/93'teki مُبْرَأً صِدْقٍ tabirinin de Kudüs'e delâlet ettiği düşünülür.

Rabb'e bir sunak yaptı ve Rabb'e yakardı." (Ahd-i Atik, Tekvîn 12/4-8) Bk. İbn 'Âşûr, *et-Tahrîr ve t-Tenvîr* (Tunus: ed-Dâru't-Tûnisiyye li'n-neşr, 1984), 15/16-17. Oysa Beyt-El (بيت ايل); Uruşalim değil, buraya kuzey yönünden 12 mil mesafede Filistilerin Luza dedikleri bir kenttir. Bizce, iki mescidin inşası arasındaki "kırk" yılı kesretten kinaye almak en iyisidir.

³ Tabii, bu kabuller 11000 yıllık Göbeklitepe realitesi ile birlikte düşünüldüğünde, "ilk mabet" karşılaştırmasında, aslında "Yahudilerle Araplar çerçevesinde bir öncelik – sonralık"ın dikkate alındığı anlaşılacaktır.

⁴ Temel hadis kaynaklarında çok sayıda sahâbi ve tâbiünden rivayet edilen hadise göre; 'ibadet amacıyla şu üç mescitten yani Mescid-i Harâm, Peygamber mescidi ve Aksâ mescidinden başka herhangi bir mescide gitmek için yol hazırlığı yapılmaz; binek hazırlanmaz. لا تشد الرحال إلا إلى ثلاثة مساجد المسجد الحرام ومسجد الرسول صلى الله عليه (ووسلم ومسجد الأقصى). Şimdi; iddiaya göre, Peygamber devrinde Kudüs Roma toprağı olduğu için, Müslümanların buradaki mescide gitmeleri söz konusu değildi. Bu sebeple, rivayet muahhar döneme ait apokrif bir söz olup, bilhassa Kâbe'nin Emevîlerin elinden çıktığı 683-692 Abdullah b. Zübeyr 'isyan'ı sırasında Kâbe'ye alternatif bir ziyaret merkezi olmak üzere Mescid-i Aksâ öne çıkartılmıştır. Bk. Muhammed Hamidullah, "Mescidü'l-Aksâ ve'l-Mescidü'l-Aksâ (*el-Hidâye*, Tunis, X/5)", çev. M. Selim Ayday, *Yüzüncü Yıl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* IV-V (2016), 67. Ancak 'şedd-i rihâl hadisi' diye meşhur olan bu rivayette; 'Müslümanlar' kaydı bulunmamaktadır. Vurgulanmak istenen; Mekke, Medine ve Kudüs'teki kutsal mescitlerin 'insanlar' açısından çok daha önemli olduğu ve ciddi hazırlıklara girilerek ziyaret edilmekte olduklarıdır. Hadiste "bu mescitlere gidin" denmemektedir ki söz 'Kudüs'ün fethinden önce söylenemeyecek' olsun. Kaldı ki, hadisin Hamidullah'ın makalenin 66. sayfasında verdiği bazı varyantlarında Aksâ yerine İlya kelimesi geçmekte yani buradan Romalılar devrindeki adıyla söz edilmektedir. Hadisin kaynak tespiti, isnad tenkidi, rivayet tarikleri, metinleri ve senet tenkidi açısından değerlendirilmesi için bk. Hüseyin Kandemir, *Şedd-i Rihâl (Üç Kutsal Mescide Yolculuk) Hadisi ve Değerlendirmesi* (Dicle Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018), 23 vd. Tez daha sonra *İslâm'da Üç Kutsal Mescide Yolculuk; Şedd-i Rihâl Hadisi Üzerinde Bir İnceleme* (İstanbul: Sonçağ Akademi, 2020) adıyla neşredilmiştir.

lebilirse de 'Gerçek şu ki; İsrâiloğullarını dostane/güzel bir yere yerleştirip, güzelim yiyeceklerden nasiplendirdik. Kendilerine ilim gelinceye kadar anlaşmazlığa düşmediler. Aralarındaki ihtilâflar hakkında şüphesiz Kıyamet günü senin Rabbin hâkimlik edecek.' âyetindeki sıralama bu yerleşimin Tevrat öncesi olduğunu, oysa Kudüs'e Tevrat'tan asırlar sonra yerleşildiği bilinmektedir. Dolayısıyla, مَبُوءٌ صَدَقٌ terkiibini Zemahşerî gibi, 'hoşnut kalınacak, elverişli topraklar yani Mısır ve Şam'⁵ olarak anlamak daha isabetli gözükmeştir.⁶

(3) 'Arz' (أرض) kelimesi kentin Hz. Musa ve Dâvûd ile ilişkileri bağlamında açıklanacaktır.

(4) 'Kudüs' (قُدْس) ele aldığımız şehrin bizdeki en meşhur adıdır. Dâvûd'un, kenti kendilerinden aldığı Yebûsiler devrinde Urşalim/Yeruşalim (yani 'ilâh' Şalim'in kurduğu) ve Yebus adıyla anılan şehir, Dâvûd'un fethiyle 'Dâvûd Şehri', 'Beth Makdeşa/Betha Mikdaş (Beyt-i Makdis)', Romalılar döneminde ise 'İlya' adıyla anılmaya başlamıştır. Günümüzde kullanılan 'Jerusalem' kentin Yebûsiler devrindeki adıdır.⁷

Kudüs kelimesinin aslı 'kuds' olmakla birlikte Türk telaffuz mantığında, 'hizip', 'zikir', 'fikir', 'şükür', 'şurup' örneklerinde olduğu gibi, sâkin harfe önceki harfin harekesi verilmektedir ki bu kelimelerin asılları da 'hizb', 'zikr', 'fıkr', 'şükr' ve 'şurb'dur. Nitekim Osmanlı Türkçesinde Kudüs'e 'Kuds-i Şerîf' denirdi. Lügat kaynaklarının bildirdiğine göre, *k-d-s* (قدس) kökü; temizliğe, paklığa delâlet eder. Bu 'temizlik'te kutsallık ve mübareklik daha baskındır. Bu sebeple *el-Kuddûs* ism-i şerifinde olduğu gibi *k-d-s* kökü; Allah'ı ortaktan, benzerden, denkten, çoluk çocuktan ve her tür eksik ve kusurdan tenzih etmek anlamında kullanılmış; 'bir yeri veya şahsı kutsal kılma (*takdis*)' fiili Allah'a isnat edilmiştir. Vahiy meleği Cebrail'e *Rûhulkudûs* dendiği gibi, Cennet için *hazîretü'l-kuds* (kutsal makam), kutsal bir toprak için de *ardun mukaddesetün* tabiri kullanılmıştır.⁸ Ancak kelimede verimlilik/ bereket anlamı da mevcuttur; *ku-*

⁵ Günümüzde 'Şam' dediğimiz yer Suriye'nin başkenti (Dimaşk) olup, kaynaklarda Şam denildiğinde Suriye'nin denize yakın alt kısımları, Ürdün, Lübnan ve Filistin kastedilmektedir.

⁶ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, nşr. Âdil Ahmed Abdülmevcûd - Ali Muhammed Mu'avvad (Riyad: Mektebetü'l-'Ubeykan, 1418/1998), 2/173. Tabii bu, terkipteki مَبُوءٌ kelimesinin ism-i mekân oluşuna göredir. Râzî'nin belirttiği gibi, مَبُوءٌ masdar olarak da kabul edilebilir ki bu durumda terkip 'dostane/ güzel bir yerleştirme' anlamına gelmiş olur. Bk. Fahreddîn Râzî Muhammed b. Zıyâeddîn 'Umer Hatîbi Rey, *Mefâtihu'l-gayb* (Beyrut: Dâru'l-fıkr, 1401/1981), 17/165.

⁷ Bu kelimenin etimolojisi ve anlamı hakkında bk. Ömer Faruk Harman, "Kudüs", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 26/323 vd.

⁸ Bk. Ebû'l-Huseyn Ahmed b. Fâris b. Zekeriyâ İbn Fâris, *Mu'cemu mekâyisi'l-lügâ*, thk. Abdüsselâm Muhammed Harun (Dâru'l-fıkr, ts.), 5/63-64; Muhammed b.

dsün kelimesi, “Necid çölündeki büyük dağ”⁹ örneğinde olduğu gibi, “tarıma uygun bereketli, temiz, yüksek arazi, tepe”¹⁰ anlamlarına gelir. Buna göre, *فُؤَس* bereketli kılınması ve orada manen temizlenilmesi bakımından Kudüs kenti için kullanılmış olmaktadır.

Zemahşerî; *arz-ı mübâreke* tabirini el-Enbiyâ 21/71’de¹¹ mânevî kutsallık anlamında, el-A’râf 7/137’de¹² ise maddi bereket ve verimlilik anlamında tefsir etmiştir. *Arz-ı mübâreke* tabiri *arz-ı mukaddese* ile aynı anlamı ifade eder. el-Mâide 5/21’de ‘kutsal topraklar’ (الأَرْضُ الْمُقَدَّسَةَ) denilen bu yerler, Kudüs dâhil geniş bir bölgeyi kapsamaktadır. Nitekim İsrâiloğullarının Mısır’dan çıkmalarının akabinde yerleştikleri ve hatırı sayılır derecede¹³ büyük krallıklar kurdukları topraklara da ‘bereketli kıldığımız topraklar’¹⁴ (الَّتِي بَارَكْنَا فِيهَا) denmektedir. Tîn Sûresinde yemin edilen zeytinin, İsa Mesih ve Hristiyanlığa işaret olmak üzere bu topraklara bir atıf olarak yorumlandığı¹⁵ vâkidir. Bölgeye ‘bereketli kıldığımız topraklar’ denirken, bu toprakların ortasındaki *el-mescidü’l-aksânın* çevresinin bereketli kılındığı¹⁶ (الَّذِي بَارَكْنَا حَوْلَهُ) belirtilmektedir. İki tabir birbirini tefsir eder niteliktedir. Yine, önceleri Mescid-i Aksâ için kullanılan *Beyt-i Makdis* daha sonra Kudüs şehri için kullanılır olmuştur.¹⁷ Sonraki dönemde, herhangi bir şahsın ‘Kudüslü’ olduğu belirtilecekse bu, *kudsî* değil *makdisî* şeklinde ifade edilir;¹⁸ *makdisî* nispesini taşıyan âlimler Kudüslüdür ve bu nispenin, ilgili şahsa ‘*kudsîlik/ mukaddeslik*’ atfedildiği vehmi uyanmaması için yapıldığı anlaşılmaktadır.

Mükerrem İbn Manzûr, *Lisânu’l-‘Arab*, thk. Abdullah Ali Kebir - Muhammed Ahmed Hasbullah - Hâşim Muhammed Şâzelî (Kahire: Dâru’l-ma‘ârif, ts.), 5/3549-3550; Hasan Mustafevî, *et-Tahkik fî kelimâti’l-Kur‘âni’l-Kerim* (Beyrut: Dâru’l-kütübi’l-‘ilmiyye, ts.), 9/231-233.

⁹ Bk. İsmâ‘il b. Hammâd el-Cevherî, *es-Sihâh*, thk. Ahmed Abdülğafûr Attâr (Beyrut: Dâru’l-‘ilm li’l-melâyîn, 1990) 3/960.

¹⁰ Bk. İbn Manzûr, *Lisânu’l-‘Arab*, 5/3549-3550.

¹¹ Zemahşerî diyor ki; “Bu toprakların bereketli kılınması; peygamberlerin çoğunun bura da görevlendirilmesi, şeriatlarının ve dinî eserlerinin/ izlerinin yeryüzüne buradan dağılması sebebiyledir ki gerçek bereket de budur.” Bk. Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 4/155.

¹² Bk. Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 2/498. [Toprakların ‘bereketli oluşu’ bölgenin verimli ve bol ürünli olması anlamındadır.]

¹³ Aslında, Türk imparatorluklarının bir eyaleti kadar bile değildir.

¹⁴ el-A’râf 7/137; el-Enbiyâ 21/71, 81; Sebe’ 34/18.

¹⁵ Bk. Muhammed Hamidullah, *Aziz Kur‘an*, çev. Mahmut Kanık – Abdülaziz Hatip (İstanbul: Beyan Yayınları, 2016), et-Tîn 95/1, 5 nolu dipnot.

¹⁶ el-İsrâ 17/1.

¹⁷ Nebi Bozkurt, “Mescid-i Aksâ”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2004), 29/268.

¹⁸ İbn Manzûr, *Lisânu’l-‘Arab*, 5/3549-3550.

2. İsrâiloğulları Tarihi ve Kudüs

2.1. İsrâiloğulları Kimdir?

İsrâiloğulları¹⁹ (بني إسرائيل) terkibi, İsrâil'in²⁰ yani Hz. Yakub'un Yehuda, Rubil, Şem'un, Zebulun, Yeşcur, Deyne, Dan, Neftali, Cad, Âşur, Yusuf ve Benyamin adlı oğulları ile onların neslinden gelenleri ifade eder. İlk altı oğul Yakub'un dayıkızı Lea'dan, sonraki dört oğul Zilpa ve Bilpa isimli iki cariyeden olma idi. Lea vefat edince Yakub onun kız kardeşi (Rachel) ile evlenmiş; Yusuf ve Benyamin ondan doğmuştu.²¹ İsrâiloğulları kavramı, Benyamin soyundan gelen Saul'un (yani Tâlût'un) ölümüne kadar on iki²² kabileden oluşan halkın tamamını kapsayacak şekilde kullanılırken, zamanla gelişen siyasî ve coğrafi şartlar, kelimenin çeşitli dönemlerde farklı anlamlar kazanmasına sebep olmuştur. Süleyman'ın oğlu Rehovam devrinde (MÖ 930) krallığın ikiye bölünmesinin²³ ardından, on kabileden oluşan kuzeydeki krallık 'İsrâil' adını almıştır. Bununla birlikte, o dönemde ve Bâbil esareti sonrasında 'İsrâil', Yehuda dışında bütün kabileleri kuşatıcı anlamını muhafaza etmiş, geçmişin 'şanlı' hâtıralarını çağrıştıran ve gelecekteki mesihi krallık ütopyasını canlandıran bir kavram olarak varlığını sürdürmüştür.²⁴

Kudüs merkezli topraklara Kur'an'da; (i) İsrâiloğulları kavramının ortaya çıkışından evvel Hz. İbrahim ve Hz. Lût'un hicreti, (ii) kavramın ortaya çıkışından sonra ise (a) köleleştirildikleri Mısır'dan çıkış sonrası yurt arayışları; (b) İsrâiloğullarının en büyüğü olan Yehuda'nın soyundan Dâvûd'un 'arz'a 'halife' oluşu, (c) Süleyman'ın 'rüzgâr'ının hızı ve 'cin'lerinin eserleri, (d) Sebe'lilerin nankörlüğü, (e) Meryem ve oğul İsa'nın yerleştirildiği verimli tepe ve (f) azgın İsrâiloğullarının çarptırıldığı

¹⁹ Kenanlılar ile aynı dili konuşan İsrailoğullarının aralarından çıktıkları İbrânîlerin kökeni hakkında farklı teoriler bulunmaktadır. İsrailoğullarının ataları, Amorilerin bir kolu veya -farklı etnik kimliklere sahip olmakla birlikte sami diliyle anlaşılan-Habirulardır. Bunların ikisi de Kenan'a Mezopotamya'dan göç etmişlerdir. Bu göçlerin, MÖ XVI. yüzyılda gerçekleştiği düşünülmektedir. (DFT, "Yahudiler Gerçekte Kim? Yahudilerin Kökeni", https://www.youtube.com/watch?v=G_81qdiA0Mo; 18.08.2024)

²⁰ 'Tanrıyla güreşen' anlamındaki Yisra'-İl (يصرع إيل) kelimesinden... Meryem 19/58'deki وَمِنْ ذُرِّيَةِ إِبْرَاهِيمَ وَإِسْرَائِيلَ ifadesinde İbrahim ve İsrâil'in zürriyetinden gelen peygamberlerden söz edilirken İsrâil'e/Ya'kub'a atıf yapılır.

²¹ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 3/257.

²² İsrâil'in oğullarından her biri aynı addaki kabilenin atası sayılmakta ve böylece İsrailoğulları on iki kabileden oluşmaktadır. Ancak Yusuf'un iki oğul Efraim ve Menasseh'nin soyu iki ayrı kabile olarak kabul edilmekte, Musa ve Harun peygamberlerin ataları olan Levi ise özel statüsü sebebiyle on ikinin dışında tutulmaktadır. Ömer Faruk Harman, "İsrâil (Benî İsrâil)", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 23/193.

²³ Bk. *Ahd-i Atik*, I. Krallar, 12/1-20.

²⁴ Harman, "İsrâil (Benî İsrâil)", 23/193.

azap bağlamında yer verilmektedir. -Bunlar aşağıda alt başlıklar hâlinde incelenecektir.-

2.2. Hz. İbrahim ve Lût'un Hicret Ettiği Bereketli Topraklar

el-Enbiyâ 21/71'de "*İbrahim'i ve Lût'u kurtarıp bütün insanlık²⁵ için bereketli kıldığımız topraklara ulaştırdık.*"²⁶ buyrulmaktadır. Zemahşerî'ye göre burada, bu iki peygamberin Irak'tan Şam'a götürülmüş olduklarından söz edilmektedir.²⁷ Kur'an'da Hz. İshak ve Yakub ile ilgili olarak herhangi bir yerleşim biriminden söz edilmemekte; Yûsuf 12/100'de Mısır 'aziz'i Yûsuf'un; babasına ve ağabeylerine; 'Allah; sizi (Mısır'a) çölden getirdi' (وَجَاءَ بِكُمْ مِنَ الْبَدْوِ) ifadesi yer almakta olup İsrâiloğullarının o dönem yaşadıkları topraklar hakkında önemli bir kayıttır.

2.3. İsrâiloğullarının Çıkış Sonrası Mirasçı Kıldıkları Topraklar

2.3.1. Genel Olarak

el-A'râf 7/137'de "*(Firavun ve avnesini helâk ettikten sonra,) hor görülegelen kavmi bölgenin bereketlendirdiğimiz doğu ve batı kısımlarına mirasçı kaldık. Sabrettikleri için, senin Rabbinin İsrâiloğullarına verdiği güzel söz gerçekleşmiş oldu.*" buyrulmaktadır.

Öncelikle arz (أَرْض) lâfzının, Kur'an'da Türkçedeki 'yeryüzü' anlamının yanı sıra, toprak, bölge, ülke, vatan, Mısır, cennet, âhiret gibi anlamlarda da kullanıldığı bilinmektedir.²⁸

İkinci olarak; Zemahşerî'ye göre, 'hor görülegelen kavim' (الْقَوْمَ الَّذِينَ كَانُوا) İsrâiloğullarıdır çünkü Firavun ve kavmi onları paryalaştırıyordu. 'Arz' ise Mısır ve Şam'dır. İsrâiloğulları firavunlardan ve Amâlîka'dan sonra buraları ele geçirmişlerdi; bu bölgenin doğusunda ve batısında diledikleri gibi tasarrufta bulunuyorlardı. Toprakların 'bereketli oluşu' bölgenin verimli ve bol ürünlü olması anlamındadır.²⁹

Kurtubî (ö. 671) de ilk görüşü vermektedir. Yalnız, Kurtubî; Dâvûd ve Süleyman peygamberlerin 'dünyaya sahip olmalarına' dayanarak âyetteki 'arz'ın yeryüzünün tamamı olduğunu söyleyen bir görüş daha nakletmiş³⁰ ise de bunun doğru olmadığı aşikârdır; nitekim bunu temrîz sıygasıyla aktarmıştır.

²⁵ 'İnsanlık için' diye çevirdiğimiz ifade للعالمين [âlemler için]dir.

²⁶ el-Enbiyâ 21/71 (وَجَاءَ بِكُمْ مِنَ الْبَدْوِ بِرِزْقٍ كَثِيرٍ بَارِكْنَا فِيهَا لِلْعَالَمِينَ).

²⁷ Bk. Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 4/155.

²⁸ Bk. Mukâtil b. Süleyman, *el-Vucûh ve 'n-nezâir*, nşr. Ali Özek (İstanbul: İlmî Neşriyat, 1993), 91-93.

²⁹ Bk. Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 2/498.

³⁰ Bk. Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Ebu Bekr el-Kurtubî, *el-Câmi 'u li-ahkâmi'l-Kur'an ve'l-mubeyyinu li-mâ tezammenehû mine ş-sünneti ve'l-furkân* thk. Abdullâh b. Abdülmuhsin Türkî v.dğr. (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2006/1427), 9/316.

İsrâiloğullarının 'arz'a mirasçı kılındığını ve 'arz'da İsrâiloğullarına iktidar verildiğini konu alan el-Kasas 28/5-6 da aynı çerçevede mütalaa edilebilir fakat bunun, "Firavun'un 'arz'da -yani Mısır'da- azdığı ve ülke insanını gruplara ayırdığı" belirtildikten sonra söylenmesi, İsrâiloğullarına iktidar verilen 'arz'ın da Mısır olduğu -en azından, burayı da kapsadığı- izlenimine yol açmaktadır. Nitekim (i) ed-Duhân 44/25-28'de 'helâk edilen Firavun ve avenesinin geride bıraktığı has bahçelere, pınarlara, tarlalara, verimli topraklara, keyfini sürdürdükleri konforlu hayata İsrâiloğullarının³¹ mirasçı kılındığı' belirtilmiştir. (ii) Yine II. Krallar, 24/7'de "*Babil Kralı (Nebukadnezzar) Mısır vadisinden Fırat ırmağına kadar daha önce Mısır firavununa ait olan bütün toprakları ele geçirmişti.*" denmektedir. Babil Kralı burayı üç kez kuşatıp sürgün ettiği İsrâiloğullarından aldığına göre, demek ki İsrâiloğulları da Mısırlılardan ve diğerlerinden ele geçirmişlerdir. Dolayısıyla el-A'râf 7/137'deki anlatı el-Kasas 28/5-6 ile ed-Duhân 44/25-28'dekinin tefsiri olarak değerlendirilmelidir.

el-İsrâ 17/104'te "*Haydi, yerleşin o topraklara! (اشْكُوا الْأَرْضَ)*" diye bahsedilen topraklar Hz. Dâvûd, Süleyman ve benzerlerinin krallık ettiği, merkezi Kudüs olan topraklardır.

Bu vb. pasajlarda genel bir kurtuluş ve saadete eriş anlatısı mevcuttur. Konu başka âyetlerde daha da detaylandırılmaktadır:

2.3.2. Vaat Edilmiş Topraklar: Hz. Musa ve Sonrası

"*Hani, Musa, kavmine şöyle demişti: 'Ey kavmim! Allah'ın üzerinizdeki nimetini hatırlayın. Hani, sizin içinizden peygamberler çıkarmış; sizi bağımsızlaştırmış ve hiç kimseye vermediklerini size vermişti. Ey kavmim!*

³¹ Âyetteki ifadesiyle 'başka bir kavmin...' (قَوْمًا آخَرِينَ). Müfessirler bu kavmin kimliğinde anlaşmazlığa düşmüşlerse de, genelde 'başka'nın 'Mısırlılardan olmayan' anlamına geldiğini ve İsrâiloğulları olduğu ifade edilmiştir. Bk. Ebû'l-Leys Nasr b. Muhammed es-Semerkindî, *Bahru'l-ülüm*, nşr. Ali Muhammed Mu'avvad - Âdil Ahmed Abdülmevcûd (Beirut: Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, 1413/1993), 3/218; Ebû Muhammed Hüseyin b. Mes'ûd el-Begavî, *Ma'âlimu't-tenzîl*, thk. ve thrç. Muhammed Abdullah Nemr - Osman Cum'a Zamîriyye - Süleyman Müslim Hareş (Riyad: Dâr Tayyibe, 1409), 7/232; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 5/470.) Diğer görüş; 'başka'nın 'bu zalim firavunlardan başka'ları yani iktidarı ele geçiren başka Mısırlılar olduğudur. Bk. Tâhir b. 'Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr*; 25/303. Ancak bu 'başka kavim'in İsrâiloğulları olması durumunda da, onların Mısır'a mirasçı olmaları sıkıntı oluşturmaktadır. Nitekim tarihçi müfessir Taberî, başka kavmin İsrâiloğulları olduğu görüşünü ilk sırada ama temrîz sıygasıyla verir. Bk. Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Câmi'u'l-be'yân 'an te'vîli âyi'l-Kur'an*, thk. Abdullah b. Abdülmuhsin Türkî - Abdüssened Hasan Yemâme (Kahire: Dâru Hicr li't-tibâ'a ve'n-neşr ve't-tevzî'i ve'l-i'lân, 1422/2001), 21/40. Zira tarihte; bunların Mısır'da hâkimiyet kurdukları bilinmemektedir. Âlûsî, İbn 'Âşûr gibi müfessirler bunu; 'bizzat Mısır'a değil Mısır'dakine benzer Filistin gibi bir vatana, nimet ve konfora' sahip olmak şeklinde tevil etmişlerdir. Bk. Tâhir b. 'Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr*; 25/303.

Allah'ın, size yazdığı kutsal topraklara girin. Gerisingeri dönmeyin; yoksa (kazanacak yerde) hüsrana uğrayanlara dönersiniz! 'Ey Musa! Ama orada gerçekten, tuttuğunu koparan zorlu bir kavim var!' demişlerdi. Onlar kendiliğinden oradan çıkmadıkça asla oraya girmeyeceğiz!.. Ancak, kendiliğinden oradan çıkarlarsa, gireriz.' Korkanların arasındaki -Allah'ın, nimetine erdirdiği- iki 'adam' (Yuşa ve Kâleb) ise demişti ki: 'Onların üzerine kapıdan yürüyün; oraya girdiğinizde, şüphesiz galip gelecek sizlersiniz. Allah'a güvenip dayanın; müminseniz.' Cevaben şöyle dediler: 'Ey Musa! Onlar orada oldukları sürece biz oraya girmeyiz. (Firavun hanedanına karşı nasıl bizim yerimize O cenk ettiyse³² yine) Rabbinle birlikte gidin, ikiniz savaşın; emin ol biz burada oturacağız!..' [Musa] dedi ki: 'Ya Rabbi! Ben ve kardeşim sadece kendimize sahibiz.'. Artık bizimle fâsık kavmin arasını ayır.' Allah da şöyle buyurdu: 'Orası bunlara haram edilmiştir! Bölgede kırk yıl şaşkın şaşkın dolaşacaklar!.. Bu fâsık kavim için sen gam yeme.'"³³

el-Bakara 2/58 ve el-A'râf 7/161'deki aynı olgu anlatılmakta olup 'bu kente girin' emrindeki yer Kudüs'tür.³⁴ Yine, el-A'râf 7/137'de geçen "Senin Rabbinin İsrâiloğullarına verdiği güzel söz, sabrettikleri için gerçekleşmiş oldu." ifadesi de bu kapsama dâhildir.

el-Mâide 5/20-26'nın Kudüs'ü ilgilendiren yönü, merkezinde yer aldığı topraklardan bahsedilen kısımdır. Bununla birlikte, el-Mâide 5/21'deki; "Allah'ın sizin için yazdığı kutsal topraklar" (الأَرْضَ الْمُقَدَّسَةَ الَّتِي كَتَبَ اللَّهُ لَكُمْ) ifadesi iyi anlaşılmalı, doğru tefsir edilmelidir. Aksi takdirde, "Nil'den Fırat'a!" diye sloganlaştırılan toprakların Allah'a göre İsrâiloğullarının hakkı olduğu gibi bir sonuç çıkartanlar olabilir. Oysa Mâtürîdî'nin (ö. 333) işaret ettiği³⁵ gibi, Allah'ın müjde ve tehditleri ne mutlaktır ne de nâma yazılıdır. İlâhî müjde müjdelenen kişinin müjdelendiği dönemdeki hâli devam ettiği sürece geçerlidir. Tehdit de böyledir; kişi o kötü hâl üzere yaşamaya devam ettiği sürece geçerlidir; dönüş yaptığında tehdit sona erer.

Gerçekten de özellikle Mekkî sûrelerde³⁶ İsrâiloğullarının 'âlemlere' yani tüm insanlığa 'üstün' kılındığı söylenmektedir ama bu, bütün insanlığın pagan olduğu bir dönemde tek muvahhit millet onlar olduğu içindi;

³² Hz. Musa, Firavun ve ordusu ile deniz arasında kaldıklarında "Rab sizin için cenk edecek ve siz susacaksınız." demişti (Ahd-i Atik, Çıkış, 14/14).

³³ el-Mâide 5/20-26.

³⁴ Örnek olarak bk. Zemaşerî, *el-Keşşâf*, 1/272. Kurtubî'ye göre bu cumhurun görüşüdür. (Kurtubî, *el-Câmi'u li-ahkâmi'l-Kur'ân*, 2/122). Her iki müfessir de; "Erîhâ" görüşünü temrîz sıygasıyla vermektedir.

³⁵ Bk. Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed el-Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, thk. Murat Sülün, ed. Bekir Topaloğlu (İstanbul: Mizan Yayınları, 2007), 9/173.

³⁶ Örneği: en-Nisâ 4/155 vd.; el-Mâide 5/12-13, 78 vd.

zaman ve icraat ile kayıtlı, şartlı bir tafdil idi. Nitekim bilhassa Medenî sûrelerde 'yaptıkları çeşitli kötülükler ve yaramazlıklar yüzünden lânetlendiklerine'³⁷ dair ciddi bir içerik bulunmaktadır ki Âl-i İmrân 3/113'te ve en-Nisâ 4/162'te belirtildiği gibi, aslında bu da nâma yazılı 'toptan bir lânet' değildir; İsrâiloğullarının tamamını kapsayacak şekilde 'lânetli' tabiri kullanılamaz.

Vaat edilmiş topraklar meselesinin menşei ise şudur:

*"Ve Abram 99 yaşında iken, Rab Abram'a göründü ve ona: '(...) ve senin gurbet diyarını bütün Kenan diyarını'³⁸, sana ve senden sonra zürriyetine ebedî mülk olarak vereceğim ve onların Allah'ı olacağım.' dedi."*³⁹

Bu cümlelerin üstündeki *"Ben ise işte ahdim seninledir, ve bir çok milletlerin babası olacaksın. Ve artık adın Abram (yüce baba) çağırılmayacak, fakat adın İbrahim (cumhurun babası) olacak; çünkü seni birçok milletlerin babası ettim ve seni ziyadesiyle semereli kılacağım ve seni milletler yapacağım, ve senden krallar çıkacaklar."* ifadesi üzerinde düşünülürse, buradaki zürriyetin biyolojik anlamdan ziyade fikrî ve akîdevî anlamda olduğu -dolayısıyla vaadin İsrâiloğullarına özgü olmadığı- anlaşılacaktır.

Nitekim Hz. Musa söz konusu müjdeyi şu şekilde ifade etmiştir: *"Ve yapmak için sana bugün emretmekte olduğum emirleri ve kanunları ve hükümleri tutacaksın. Ve vâki olacak ki bu hükümleri dinlediğiniz ve onları yaptığınız için, Allah'ın Rab, atalarına and ettiği ahdi ve inayeti senin için koruyacak; ve seni sevecek ve seni mübarek kılacak ve seni çoğaltacak; ve sana vermek üzere atalarına and ettiği diyarda senin bedeninin semeresini, buğdayını ... mübarek kılacak."*⁴⁰

Oysa Yahudi kutsal kitabı, İsrâiloğullarının doğru yoldan sapmaları ve başka ilahlara kulluk etmeleri sebebiyle peygamberler tarafından kınandıkları ve azapla tehdit edildikleri örneklerle doludur. Sözelimi II. Krallar, 24/9'da Babil sürgünü esnasında İsrail kralı olan Yehoyakin'in *"Rabbin gözünde kötü olanı yaptığı"* yani dinen ve siyaseten yanlış işlere imza attığı belirtilmektedir. Bu, Kitab-ı Mukaddes'te çok sayıda kral

³⁷ el-A'râf 7/140; el-Câsiye 45/16.

³⁸ Ken'ân kelimesi; "alçak bölge/ eğimli mıntıka" anlamındaki k-n-'a (كنع) kökünden türemiştir. Kenanlılar Arap yarımadasında yaşayan fakat buradan göçmüş bulunan sâmi kabilelerdendir. Tarihçiler Kenanlıların; Şâm bölgesi denilen Suriye'nin denize yakın alt kısımları, Lübnan, Filistin, Ürdün topraklarının geniş parçalarında yaşadıkları konusunda hemfikir iseler de Kenan diyarı, verimli ticarî, stratejik bir kavşak olan Filistin'dir ve MÖ 1200'lere kadar bu adla anılmıştır. Kenan diyarının merkezi Uruşalim/Kudüs'tür. (Bk. <https://mawdoo3.com>)

³⁹ *Ahd-i Atik*, Tekvin, 17/1-8.

⁴⁰ *Ahd-i Atik*, Tesniye, VII, 11-13. Ayrıca VIII, 19-20; XI, 22-25; XXXIV, 1-4.

hakkında kullanılan bir tabirdir.⁴¹ Aynı tenkit, halk yahut İsrâiloğulları için de vârittir.⁴²

Hâlbuki Yûşâ, veda konuşmasında İsrâiloğullarını şu şekilde uyarmıştı:

“Musa'nın Yasa Kitabı'nda yazılı olan her şeyi korumak ve yerine getirmek için çok güçlü olun. Yazılanlardan sağa sola sapmayın. (...) Tanrınız Rabb'i sevmeye çok dikkat edin. O'na sırt çevirir (...) iseniz iyi bilin ki, Tanrınız Rab bu ulusları artık önünüzden sürmeyecek. Ve sizler Tanrınız Rabb'in size verdiği bu güzel topraklardan yok oluncaya dek bu uluslar sizin için tuzak, kapan, sırtınızda kırbaç, gözlerinizde diken olacaklar. İşte her insan gibi ben de bu dünyadan göçüp gitmek üzereyim. Bütün varlığınıza ve yüreğinizle biliyorsunuz ki, Tanrınız Rabb'in size verdiği sözlerden hiçbirisi boş çıkmadı; hepsi gerçekleşti, boş çıkan olmadı. Tanrınız Rabb'in size verdiği sözlerin tümü nasıl gerçekleştiyse, Tanrınız Rab verdiği bu güzel topraklardan sizi yok edene dek sözünü ettiği bütün kötülükleri de öylece başınıza getirecektir. Tanrınız Rabb'in size buyurduğu antlaşmayı bozarsanız, gidip başka ilahlara kulluk eder; taparsanız, Rabb'in öfkesi size karşı alevlenecek; Rabb'in size verdiği bu güzel ülkeden çabucak yok olup gideceksiniz!”⁴³

Bu yaptıkları yüzünden tarih boyu çeşitli istila, işgal ve sürgünlere, ağır felaketlere mâruz kalan, Kur'an'daki ifadesiyle “zillet ve meskenet damgası”⁴⁴ yiyen İsrâiloğulları için söz konusu tehdidin tahakkuk ettiğini hatırlatmaya gerek görmüyoruz.

⁴¹ *Ahd-i Atik*, I. Krallar, 16/7'de Kral Baaşa, 16/13'te Baaşa ve oğlu Ela, 16/18-19'da yedi gün krallık eden Zimri, 25'te Kral Omri, 16/30'da ve 21/10, 25, 26'da ise oğlu Kral Ahav -ki bunun kadar kötüsü gelmemiştir-; *Ahd-i Atik*, II. Krallar, 3/2-3'te Ahav oğlu Yoram; 8/17-18'de Kral Yehoram ve 8/27'de oğlu Ahazyia; 13/10-11'de Yehoahaz oğlu Yehoas; 14/24'te Yehoas oğlu Yarovam; II. Samuel, 12/9'da Dâvûd; 21/2, 6 ve 16'da Kral Manaşşe, aynı kitabın 20. cümlesinde Manaşşe oğlu Kral Amon; 23/32'de Yoşiya'nın oğlu Yehoahaz; *Ahd-i Atik*, II. Tarihler, 36/12'de ve *Ahd-i Atik*, Yeremya, 52/2'de Sidkiya; Yeremya, 52/2 ile *Ahd-i Atik*, II. Tarihler, 36/5'te Kral Yehoyakim, 36/9'da oğlu Kral Yehoyakin Tanrı'nın gözünde kötü olanı yapan ve felâkete uğrayan krallardandır. (Liste, <https://kutsal-kitap.net/bible/tr/index.php?mc=1&sc=705> adresinden *Kitab-ı Mukaddes* taranarak oluşturulmuştur.) Yine, İsrailoğulları; Allah'a verdikleri sözü tutmamışlar; Allah'a söylemediği şeyler ifade etmişler (Yeremya, 29); Yahve'yi bırakıp Baal ve Molok gibi ilahlara, -özellikle- altın buzağıya tapmışlar (*Ahd-i Atik*, Çıkış, 32/1-6); peygamberleri öldürmüşler (*Ahd-i Atik*, I. Krallar, 19/14); Hz. Musa ve Harun'a karşı gelmişler (*Ahd-i Atik*, Sayılar, 16/2-3); Allah'ın şeriatını bırakıp başka milletlerin kanunlarını benimsemişler (*Ahd-i Atik*, II. Krallar, 17/7-23; Yeremya, 32/30-35); zina etmişlerdir (*Ahd-i Atik*, Hâkimler, 8/33; Yeremya, 29). Bk. Ömer Faruk Harman, “İsrâil (Benî İsrâil)”, 23/193-195.

⁴² *Ahd-i Atik*, Hâkimler, 2/11; 3/7-8, 12; 6/1'de ve 13/1.

⁴³ *Ahd-i Atik*, Yeşû, 23/6-16.

⁴⁴ Bk. el-Bakara 2/61, 90; Âl-i İmrân 3/112.

İsrâiloğullarının ‘yaramaz’lığı olgusu Kur’an’da da kabul edilmektedir. Krallara, bilhassa Yehuda kral soyundan gelenlere; Sebe’ 34/11, 13’te -mealen- “Allah’a şükretmek üzere salih ameller işleyin ey Dâvûd hanedanı!..” denildiği nakledilmekte; el-Enbiyâ 21/105’te ‘Arz’a mirasçı olmayı sağlayan şeyin *salâh* (صَلَاح) olduğu ihtar edilmektedir. Bu, ‘vaat edilmiş topraklar’ kavramında anahtar kelimenin *salâh* olduğunu gösterir: Arz hâkimiyetinin şartı Allah’ın sâlih kulu olmaktır. Allah’ın salih kulu olmak için de; O’nun dinî, dünyevî bütün emir ve yasaklarına uymak, eğitimiyle, siyasetiyle, iktisadıyla tüm hayatı O’nun istediği şekilde düzenlemek -ve yaşamak- gerekmektedir; sadece kılık – kıyafet ve merasimle salih oluna- bileceği düşünülmemelidir.

el-Enbiyâ 21/105’te “bu hükmün ‘zikir’den sonra ‘zebûr’da da yazılmış olduğu” söylendiğinden, buradaki ‘arz’ın kutsal topraklar kavramına atfı açıktır. ‘Zikir’; Allah’ın elçileri aracılığıyla insanlara ilettiği öğüt ve mesajlarını, ‘zebûr’ ise bunların yazılı hâlini ifade eder ve Kur’an’da ‘zûbûr’ (زُبُر) şeklinde çoğul olarak da kullanılır.⁴⁵ Bunlar bütün kutsal kitapların ortak adı (cins ismi) olmakla birlikte, bu anlamda akla ilkin Tevrat ve Zebur (Mezmurlar) gelmektedir.

2.4. Hz. Dâvûd Bağlamında Kudüs

İsrâiloğulları Mısır’dan çıkıp çölde kırk yıl başıbozuk bir hâlde dolaştıktan sonra⁴⁶ Yeşu (Yûşâ) önderliğinde Filistin topraklarına girmişler; Kudüs (Jerusalem) Kralı Adoni-tsedek ve müttefiklerini mağlûp etmişlerse de Yebûsîler’in hâkim olduğu Kudüs’e girmemişlerdir.⁴⁷ Bu, Hz. Dâvûd’a nasip olmuştur:

2.4.1. Dâvûd’un ‘Arz’da Halife Oluşu

Kenan diyarı İsrâiloğulları arasında bölüştürülürken Benyamin ‘sıbt’ının payına düşen⁴⁸ Kudüs (Jerusalem), Dâvûd’un şehri alışına kadar Yebûsîler’in elinde kalmıştır. Yûşâ’nın ölümünün ardından Yahuda ve Simeon kabileleri Kudüs’e saldırarak kralı esir alıp şehri yakmışlar ancak Yebûsîler’in kent üzerindeki hâkimiyeti devam etmiştir. Dâvûd bütün İsrail’e kral olunca Yebûsîler’in hâkim olduğu Kudüs’e karşı harekete geçip Sion hisarını almış ve kente ‘Dâvûd Şehri’ adını vermiştir. Hz. Süleyman’ın ve-

⁴⁵ Âl-i ‘İmrân 3/184; en-Nahl 16/44; el-Fâtır 35/25; el-Kamer 54/43, 52. Dikkat edilirse, en-Nisâ 4/163’te Dâvûd’a da ‘bir zebûr’ verildiği söylenmiştir. Bunu; verdiğimiz sözlük bilgilerine ek olarak, kelimenin munsarif oluşundan (زُبُورًا) çıkartıyoruz; Zebûr özel isim olsaydı, tensersiz olurdu.

⁴⁶ Bk. el-Mâide 5/26.

⁴⁷ Kenan topraklarının ele geçirilerek İsrailoğulları sıptları arasında bölüştürülmesi, yenilgiye uğratılan krallar, toprakları fethedilen kavimler için bk. *Ahd-i Atik*, Yeşu kitabı.

⁴⁸ Bk. *Ahd-i Atik*, Yeşu, 18/28.

fatı sonrası oğlunun kötü idaresi yüzünden krallık ikiye bölününce Kudüs güneydeki Yahuda krallığının merkezi olmuştur.⁴⁹

Sâd 38/26'da Dâvûd'un 'arz'da 'halîfe' kılındığı anlatılmakta ise de 'arz' (أَرْض) kelimesi de 'halîfe' (خَلِيفَة) kelimesi de izaha muhtaçtır. İlkin; genelde 'arz'ın anlamı genişletilerek Dâvûd'un yeryüzünde halîfe kılındığı sanılmaktadır.⁵⁰ Oysa Kur'an'da 'arz'; Türkçedeki anlamının yanı sıra, 'toprak', 'bölge', 'ülke', 'vatan', 'Mısır', 'cennet', 'âhîret' gibi anlamlarda da kullanılmaktadır. Kaldı ki nüzul çağında günümüzdeki anlamıyla bir 'yeryüzü' kavramı olduğu meşkûttür. Dolayısıyla, Hz. Dâvûd yeryüzünde değil, bölgesinde yani Kudüs ve civarında halîfe kılınmıştır.

Bu âyetin anlaşılmasında ikinci yanlışlık da 'halîfe' kelimesi ile ilgilidir. Bu; Hz. Âdem'in halîfe oluşu için de geçerlidir. Halîfe 'bir varlığın ardından gelen' demektir. Her halefin bir selefi olur. Âdem ve Dâvûd'un 'Allah'ın halifesi' olduğu şeklindeki yaygın anlayışta, bu iki zatın Allah'ın halefi olması gibi bir durum ortaya çıkmaktadır; hâşâ Allah'ın yerine bunlar gelmiş olmaktadır çünkü halîfe 'daha evvel orada bulunanların yerine gelen, onların yerini alan' demektir. Allah'ın 'ıstıfâ' ettiği⁵¹ Hz. Âdem yeryüzünde kendisinden önce kimler ve neler varsa onların yerini almış; Hz. Dâvûd bölgede kimler hüküm sürüyorsa onların yerine hükümdar olmuş demektir. Fethettiği topraklarda Dâvûd kendinden evvelki kralların halefidir: Dâvûd'un, ait olduğu Yahuda soyundan gelenlerle diğer İsrâilî-ğulları oymaklarını yani 'Yahûdî'lerle 'İsrâîlî'leri birleştirerek, Mısır sınırlarından Mezopotamya sınırlarına kadar uzanan geniş bir krallık kurduğu⁵² bilinmektedir. Seleflerinden farkı, Hz. Dâvûd'a; ülkeyi kafasına (الهِوَى) göre değil, Allah'ın gösterdiği şekilde adaletle yönetme emri verilmesidir.⁵³

⁴⁹ Harman, "İsrâîl (Benî İsrâîl)", 23/193-195 (Bir miktar tasarrufla).

⁵⁰ Bunu tespit için meallerden kısa bir tarama yapmak yeterlidir. Mezkûr zan, Hz. Süleyman'ın hükümrânlığı bağlamında daha da nettir; onun tüm dünyaya hükmettiğine yönelik kanaat daha yaygındır. Nitekim Hz. Yusuf'un ziraat bakanı oluşu da zihinlere, onun "Mısır'a sultan olduğu" şeklinde yerleşmiştir. Yine gelenekte dünyaya ikisi mümin, ikisi kâfir dört cihangirin (Süleyman-Zülkarneyn ve Nemrut-Firavun) hükmettiği şeklinde yaygın bir kanaat bulunmaktadır ki 'arz'ın dildeki anlamı ve Kur'an'daki kullanımları böyle olduğuna göre, bu örneklerde mübalağa sanatına ek olarak *zikr-i küll irâde-i cüz* kabilinden bir mecaz söz konusu olduğu söylenebilir; buna göre, yeryüzü zikredilerek onun bir parçası (hükmettikleri bölge/ ülke) kastedilmiş olmaktadır.

⁵¹ Bk. Âl-i İmrân 3/33. Yani yaratmış olduklarının arasından onların en safisi olarak seçtiği. Bk. Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili* (İstanbul: Matbaa-i Ebüzziya, 1936), 2/1082 "Hâsılı ıstıfâ-yı ilâhî, behemehâl sâfiyi hem halk hem de ihtiyâr ile âlakadardır. Şu kadar ki bu halk ya ibtidâendir veya âhîren ve ilâvetendir ki bu sayede bir sâfiden daha sâfisi, daha sâfisi ilh. vücûda gelerek nâmütenâhî bir tekâmül mümkün olabilmektedir."

⁵² Bk. *Ahd-i Atik*, II. Samuel, 8/3; I. Tarihler, 18/3.

⁵³ Sâd 38/26.

2.4.2. Dâvûd'un 'Hars'a Hükmetmesi

el-Enbiyâ 21/78-79'da Kudüs'le bağlantılı olarak kullanılan kelime *harstır* (حَرْت). Kudüs'ü Yebûsîler'den Hz. Dâvûd'un aldığı, Yahûdîlerle İsrâîlîleri birleştirerek Nil'den Fırat'a⁵⁴ uzanan geniş bir krallık kurduğu, oğlu Süleyman'ın ülkeyi daha da güçlendirdiği ve etki alanını iyice genişlettiği⁵⁵ yukarıda söylenmişti.

Kaynaklarda *hars* fizikî 'tarla', *hüküm* (حُكْم) de *kazâ* (قَضَاء) anlamına çekilerek, âyet; bir koyun sürüsü tarafından talan edilen tarlanın/ bağın sahibinin zararının nasıl tazmin edileceği bağlamında yorumlanagelmıştır. Bu geleneksel yoruma göre, mezkûr ihtilâf önce Kral Dâvûd, sonra da on bir yaşındaki oğlu Süleyman tarafından hükme bağlanmıştır; ama Süleyman'ın verdiği hüküm daha isabetli olmuştur. Zira Hz. Dâvûd koyunlarla tarlayı/bağı bir tutup koyunların tazminat olarak tarla sahibine verilmesine hükmetmiş iken Süleyman bu kararı ağır bulmuş ve tarla sahibinin, zararını karşılayıncaya kadar koyunların yününden, sütünden yararlanmasına ama daha sonra sahiplerine iade etmesine hükmetmiştir.⁵⁶

Oysa âyette temsîlî bir anlatı hâkimdir; (i) 'koyun sürüsü' (عَتَمَ الْقَوْمِ) İsrâîloğulları, (ii) 'karanlıkta dağılma' (نَفَشَ) İsrâîloğullarının Dâvûd öncesi içine düştükleri buhranlar yani soyut karanlıklar,⁵⁷ (iii) 'tarla' (حَرْت) ise onların ülke ve kültürleridir. Her üçü de mecaz olup, birinin sorumluluğu altındaki kişi ve kalabalıklara *ra'iyeye* (çğl. *re'âyâ*) denilebilmektedir. *Hars* hakikatte 'tarla', mecazda ise 'kültür'ü ifade eder. Fransızcadaki *kültür* Osmanlı Türkçesinde *hars* kelimesiyle karşılanmıştır. Nasıl sebze, meyve 'tarla'da yetiştiriliyorsa ve suyuna, gübresine, bakımına dikkat edildiğinde tarladan sağlıklı ürünler alınıyorsa, insanların yetiştirildiği kültür de böyledir. Eğitim, öğretim, sanat, siyaset, iktisat, din vs. ne kadar usulüne uygun, âdilâne ve mesnetli ise o kültürde (tarlada) yetişen nesiller de o ka-

⁵⁴ Bk. *Ahd-i Atik*, II. Samuel, 8/3; I. Tarihler, 18/3.

⁵⁵ Örneğin Sebe' kraliçesinin teslimiyetkâr biçimde Kudüs'e gelişi. Bk. Neml 27/23-44.

⁵⁶ Örnek olarak bk. Mukâtil b. Süleyman, *Tefsîr*, thk. ve inceleme Abdullah Mahmud Şehâte (Beirut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî), 2002/1423, 3/87-88; Semerkandî, *Bahru'l-'ulûm*, 2/373-374; Begavî, *Ma'âlimu't-tenzîl*, 5/331-333; Zemaşşerî, *el-Keşşâf*, 4/157. Tefsirlerin söz konusu yaklaşımı *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*'ne de yansımıştır. Bk. Ömer Faruk Harman, "Dâvûd", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1994), 9/23-24). İbn 'Âşûr, âyetin tefsirine girişte; Musa ile Dâvûd arasında Dâvûd ve Süleyman çağına benzer bir çağ bulunmadığını, Yeşu'dan itibaren peygamberler tarafından sağlanan birliğin Samson'un ölümüyle bozulduğunu, Saul (Tâlût) ve Dâvûd'a kadar karışık bir döneme girildiğini, krallık ile peygamberliğin kendilerinde cem edildiği Dâvûd ile oğlu Süleyman devrinde ciddi bir toparlanma yaşandığını; İsrâîloğullarının muazzam bir güç ve kuvvete eriştiklerini, düşmanlarına boyun eğdirdiklerini" söylemekle birlikte, âyeti yine geleneksel yorumla tefsir etmektedir. Bk. İbn 'Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr*, 21/114-118.

⁵⁷ نَفَشَ "yalnızca karanlıktaki dağılma"yı ifade eder. Bk. Semerkandî, *Bahru'l-'ulûm*, 2/373-374.

dar sağlıklı, yetkin olmaktadır. Kültür; hiyerarşik bir düzen içerisinde olan sosyal yapının içeriğini ifade eder. Sosyal birikim ve sosyal miras olarak da nitelenen ‘kültür’ bir arada yaşayan insanların hayatın çeşitli problemlerine karşı geliştirdikleri çözüm yollarıdır. Bu çözüm tarzlarının bir kısmı zamanla sabit hâle gelerek toplumun bütününe mâl olur ve onun kültürünü teşkil eder. Ancak sosyal bilimlerde kültürden bahsedilirken somut alet ve usullerden ziyade onların arkasında var olduğu farz edilen manevî unsurlar (inançlar, norm ve değer sistemleri) anlaşılır.⁵⁸ İşte başta Dâvûd ve oğlu olmak üzere krallar milletin kültürüne hatta kaderine hükmetmektedirler. ‘Karanlıkta başında bir çobanı olmadığı için dağılmak’ anlamına gelen نَفَسَتْ fiili de İsrail kabilelerinin -yani en genel anlamıyla Hz. Yakub’un büyük oğlu Yahuda’nın soyundan gelen ‘Yahûdî’lerle diğer İsrâiloğulları sıptlarının- birlik ve beraberliklerini kaybedip güçsüzleştiklerini, böylece hem birbirlerinin hem de etraflarındaki düşman ülkelerin saldırısına açık hâle gelmiş olduklarını ifade etmektedir.

Âyete göre, İsrâiloğulları ‘hars’ına hükmeden bu iki büyük kral siyasi birliklerini kaybederek dağılmış bulunan İsrâiloğulları arasında birliği tekrar sağlamış ama bu konuda Süleyman babasından da güçlü ve etkili olmuş; فَهَمَمْنَا مَا ifadesinin delâlet ettiği üzere, âdilâne ve hakîmâne yönetim biçimi ona daha iyi kavratılmıştır. Ancak, onun ölümüyle oğlu Rehovam ile komutanı Yerovam arasında taht kavgası çıktığı için, Dâvûd’un zar zor sağladığı birlik torunu eliyle tekrar bozulmuş; Dâvûd hanedanına sadece Yehuda soyundan gelenler sadık kalmışlardır.⁵⁹ Nitekim Sebe’ 34/14’te “*Süleyman’ın esasını kemiren toprak kurdu*”ndan söz edilirken buna telmihte bulunmaktadır.

Âyetin sonunda “*Ve Biz onların hükümdarlığına şahittik* (وَكُنَّا لِحُكْمِهِمْ شَاهِدِينَ)” denirken zamirin ikil değil çoğul kullanılması da âyette sadece bir kral ile oğlunun basit bir dâvada verdikleri bir mahkeme kararından değil, Dâvûd ve Süleyman dâhil ‘bütün İsrâiloğulları kralları’nın hükümdarlığından söz edildiğini göstermektedir.

Kaldı ki Tefsir ilminin bağlam ilkesine göre, âyetin yer aldığı Enbiyâ Sûresi’nde, zikredilen peygamberlerin en aslı özelliklerinin öne çıkartıldığına dikkat edilmelidir: el-Enbiyâ 21/48’de Musa ve Harun’un aydınlık kaynağı ve temel kriter olan ‘furkan’ları yani eğriyi doğrudan ayıran kitapları, 51’de Hz. İbrahim’in aklî olgunluğu (74-75, زُشْد) te Hz. Lût’un hikmet ve iffeti, 76-77’de Nuh’un, -muhalifleri tufanda helak olurken- kurtarılması, 83-84’te Hz. Eyyûb’un, 85-86’da ise İsmail, İdris ve Zülkifl peygamberlerin sabrı, 87-88’de Hz. Yunus’un tevbesi, 89-90’da yaşlı Zekeriya’ya çocuk ihsan edilmesi, 91’de Hz. Meryem’in iffet ve namusu öne çıkartılmaktadır. İşte, bunların ortalarında 78-82’de Dâvûd ve Süleyman’ın ilahî ilkelere bağlı güçlü, etkili krallıklarından söz edilmiş olmaktadır.

⁵⁸ Erol Güngör, *Türk Kültürü ve Milliyetçilik* (İstanbul: İrfan Matbaası, 1975), 35.

⁵⁹ Bk. *Ahd-i Atik*, I. Kırallar, 12/1-20.

2.5. Hz. Süleyman Bağlamında Kudüs

2.5.1. Hz. Süleyman'ın 'Cin'leri ve Ürettikleri Eserler

Kur'an'ın 'şeytanlar' dediği teknik elemanlar yani inşaat ustaları, dalgıçlar, angaryacılar, cenkçiler, cenk arabacıları, süvariler⁶⁰ ve 'zincirle bağlanmış'⁶¹ daha niceleri de Süleyman'ın emrine -tıpkı rüzgâr gibi- yukarıdaki duaya karşılık olarak verilmiştir. Sâd 38/37-38'e göre, Süleyman için dalgıçlık ve inşaat ustalığı yapan bu 'şeytan'lar ile zincire vurulmuş vaziyetteki paryalar; Sebe' 34/14'te belirtildiği üzere, Süleyman için mabet-kaleler, heykeller, havuz misali leğenler ve yerinden oynatılmayan kazanlar yapıyorlardı ki bunlar Kudüs'ün mâmurluğu; sanat eserleri, zanaat ürünleri ve silâh sanayii hakkında fikir verebilecek niteliktedir.

Süleyman Mabedi bu yapılar içerisinde en meşhur olanıdır. Ve bazen⁶² Dâvûd Mabedi olarak da anılmaktadır.⁶³ Roma imparatoru Jüstinyen'in; Haghia Sophia (Yüce Hikmet/Ayasofya) kilisesini inşa ettiğinde, ibadete açtığı yapının görkemi karşısında bir nev-i kıvanç ve gurur ile 'Ey Süleyman!.. Seni geçtim!' dediği anlatılır.⁶⁴ Ayasofya'nın azameti ve sanat

⁶⁰ Bk. *Ahd-i Atik*, I. Krallar, IX, 27. Ayrıca, I. Krallar, 8/15-23; 12/4, 10, 11.

⁶¹ *Ahd-i Atik*, I. Krallar, 12/3-4 (... Birlikte gidip Rehovam'a şöyle dediler: "Baban üzerimize ağır bir boyunduruk koydu. Ama babanın üzerimize yüklediği ağır yükü ve boyunduruğu hafifletirsen sana kul köle oluruz.").

⁶² Dâvûd mabedini(n yıkıntılarını) gören Hz. Ömer'in, Allah Resûlü'nün 'isrâ'da buraya getirildiğini ifade ederek Bilâl-i Habeşi'ye ezan okuttuğu ve orada (dönemin şartlarına göre) 'büyük' bir mescit yaptırdığı belirtilmektedir (Makdisî, Taberî ve İbn Teymiyye'nin ilgili eserlerinden naklen İsmail Altun, "Müsteşrik Alfred Guillaume'un Mescid-i Aksâ'nın Yerine Dair Görüşlerine Eleştirel Bir Yaklaşım", *İlâhiyat Tetkikleri Dergisi* 52 (Aralık 2019), 297. Burada; Alfred Guillaume'un, "Where was al-Masjid al-Aqsâ" (*al-Andalus*, 18, 323-336) adlı makalesi irdelenmektedir). 'Dâvûd Mabedi' adlandırmasına açıklık getirmek gerekirse... *Ahd-i Atik*, II. Samuel, 24/16-25'e göre, Kudüs'teki mâbedin yeri Hz. Dâvûd'a Allah tarafından bir melek aracılığıyla bildirilmiştir: Yevuslu Aravna'nın harman yeri. İşte Süleyman Mabedi buraya yapılmış olmalıdır. *Diyanet İslâm Ansiklopedisi* "Kudüs" maddesinde verilen bilgilere göre, Hz. Dâvûd bütün İsrail'e kral olunca Kenanlı kavimlerden olan Yebûsiler'in hâkim olduğu Kudüs'ü ele geçirip buraya 'Dâvûd Şehri' adını vermiş (*Ahd-i Atik*, II. Samuel, 5/6-9); Kudüs'ü krallığının merkezi yaparak güçlendirmiş; Yebûsiler'in Zion (Sion) dedikleri hisarı yeniden imar etmiş, kendisine bir ev yaptırmış, orayı dinî bir merkez haline getirmek istemiş ve bunun için ahid sandığını Kudüs'e getirterek sarayına yakın bir yerdeki çadıra yerleştirmiştir (*Ahd-i Atik*, II. Samuel, 7/12-13). Bir mabet yapmak için gerekli malzemeyi toplamışsa da Rab buna izin vermemiştir. Hz. Dâvûd'dan sonra oğlu Süleyman yedi yıl içinde Kudüs'te muhteşem bir mabet (Mescid-i Aksâ) inşa etmiş, ayrıca kendisine bir saray yaptırmış, ahid sandığını bulunduğu yerden alarak mabetteki özel yerine koymuş, Kudüs'ün çevresine sur çektirmiştir (*Ahd-i Atik*, I. Krallar, 3/1; 5-7; 8/1-6; 9/15). Bk. Ömer Faruk Harman, "Kudüs", 26/325.

⁶³ Mabedin Hz. Dâvûd ile ilişkisi hakkında bk. Muhammed Güngör, *Süleyman Mabedi* (Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2005), 11-14.

⁶⁴ Hüseyin Salıkoğlu, 'Iustinianus ve Ayasofya: Yeni Bir Süleyman Yeni bir Mabet', https://aktuelarkeoloji.com.tr/kategori/arkeoloji/iustinianus-ve-ayasofya-yeni-bir-suleyman-yeni-bir-mabet#google_vignette ['Ayasofya, Iustinianus'un salta-

değeri dikkate alındığında, bu mabedin boy ölçüştüğü Süleyman Mabedi hakkında da bir fikir edinilebilir.

Mabedin inşasına Süleyman'ın saltanatının dördüncü yılında (MÖ 964 dolaylarında) yani Yahudilerin Mısır'dan çıkışının dört yüz sekseninci yılında başlanmıştır.⁶⁵ Süleyman, daha önce Dâvûd'un sarayının yapımında büyük emeği geçen ve Dâvûd'la yakın dostluğu bulunan Sur Kralı Hiram'dan⁶⁶ da malzeme ve zanaatçı tedarik ederek yardım almıştır; Sebe' 34/14'te ve Sâd 38/36-38'de atf yapılan 'cin'ler ve 'şeytan'lar bunlardır. Mabedin inşası, yaklaşık yedi yıl sonra yani MÖ 957'de tamamlandıysa da etrafındaki kraliyet binaları ile birlikte tam bir külliye halini alması otuz yıl sürmüştür. Süleyman'ın ölümünden sonra krallık İsrail ve Yahuda diye ikiye bölününce mabet güneydeki Yahuda Krallığı sınırları içerisinde kalmıştır.⁶⁷

Kral Süleyman'ın Rab için yaptığı mabedin uzunluğu altmış, genişliği yirmi, yüksekliği otuz arşındı (27m x 9m = 243 m²). Tapınağın ana bölümünün önündeki eyvan mabedin genişliğinde olup yirmi arşındı. Eyvan mabedin önünden ileriye doğru on arşındı (20m x 10m = 200 m²).⁶⁸ Mabedin; eyvanıyla birlikte yarım dönümlük bir alana oturduğu anlaşılıyor. Diğer müştemilâtıyla birlikte külliyenin daha geniş bir alanı kapladığı söylenebilir. Nitekim Süleyman Mabedi'nin 100 cubit genişliğinde ve 100 cubit uzunluğunda olduğu yani yaklaşık 2,1 dönümlük bir alanı kapladığı -yine *Ahd-i Atik*'e dayanılarak- söylenmektedir.⁶⁹

Miladî 70'te Romalılar tarafından yıkılan 'ikinci tapınak' işbu Süley-

natının on birinci yılında, 26 Aralık 537 tarihinde açıldı. X. yüzyıla ait *Patria* adlı eserde, kilisenin açılış töreninde bütün protokol kurallarını bir yana bırakan Iustinianus'un; 'Ey Süleyman! Seni Geçtim!' diye haykırdığı not edilmektedir. *Patria*'da ayrıca, Ayasofya'nın hemen karşısındaki Milion anıtının yanında elleri çenesinde hayranlıkla bu kiliseye bakan bir Süleyman heykelinin bulunduğundan da söz edilmektedir.']

⁶⁵ "İsrail oğullarının Mısır diyarından çıkmalarının dört yüz sekseninci yılında, Süleyman, tahta geçişinin dördüncü yılının ikinci ayında Rabbin evini yapmaya başladı. [...] On birinci yılın sekizinci ayı olan Bul ayında tapınak tasarlandığı biçimde bütün ayrıntılarıyla tamamlandı. Tapınağın yapımı Süleyman'ın yedi yılını almıştı." Bk. *Ahd-i Atik*, I. Krallar, 6/1-38. Ayrıca bk. I. Krallar, 5/1-18.

⁶⁶ Hiram kendi kullarını, denizi bilen gemicileri, Süleyman'ın kulları ile beraber gemilerde gönderdi (*Ahd-i Atik*, I. Krallar, IX, 27. Ayrıca bk. I. Krallar, 8/15-23; 12/4, 10, 11).

⁶⁷ Bk. Muhammed Güngör, *Süleyman Mabedi*, 16-19. Mabedin inşası, mimarisi, açılışı ve Babil sürgününe kadarki durumu hakkında bk. Güngör, *Süleyman Mabedi*, 11-34.

⁶⁸ *Ahd-i Atik*, I. Krallar, 2-3; *Ahd-i Atik*, II. Tarihler 6/3-5.

⁶⁹ Hüseyin Salikoğlu, 'Iustinianus ve Ayasofya: Yeni Bir Süleyman Yeni bir Mabet', https://aktuelarkeoloji.com.tr/kategori/arkeoloji/iustinianus-ve-ayasofya-yeni-bir-suleyman-yeni-bir-mabet#google_vignette [Cubit arşın/zirâ demek olup, 100 cubit 45,7 metre olarak hesaplanmıştır.]

man Mabedi yerine yapılmış olup⁷⁰ Yahudi kutsal kitabında ikinci tapınaktan şöyle söz edilmektedir:

“Kral Darius’un buyruğu uyarınca, Babil’de kayıtların saklandığı odada araştırma yapıldı. Medya İli’ndeki Ahmetafi Kalesi’nde bir tomar bulundu. Tomarın içinde şunlar yazılıydı: ‘Kral Koreş, krallığının birinci yılında, Tanrı’nın Yeruslaim’deki Tapınağı’na ilişkin şöyle buyruk verdi: ‘Kurban kesmek üzere bu tapınağın yeniden kurulması için temel atılsın. Üç sıra büyük taş, bir sıra giriş döşensin. Yüksekliği ve genişliği altmışar arşın olsun. Giderler kral sarayından karşılansın. Nebukadnessar’ın Yeruslaim’deki Tanrı’nın Tapınağı’ndan (yani Süleyman Mabedi’nden) çıkarıp Babil’e getirdiği altın ve gümüş kaplar da geri verilsin. Yeruslaim’deki tapınakta özel yerlerine götürülsün. Hepsi Tanrı’nın Tapınağı’na konsun. Onun için siz, Fırat’ın batı yakasındaki bölge valisi Tattenay, Şetar-Bozenay, çalışma arkadaşları ve oranın görevlileri, tapınaktan uzak durun! Tanrı’nın Tapınağı’nın yapım işlerine karışmayın. Bırakın, Yahudiler’in valisiyle ileri gelenleri Tanrı’nın Tapınağı’nu eski yerinde yeniden kursunlar. Ayrıca Tanrı’nın Tapınağı’nın yeniden kurulması için Yahudi ileri gelenlerine neler yapmanız gerektiğini de size buyuruyorum: Bu adamların bütün giderleri kralın hazinesinden, Fırat’ın batı yakasındaki bölgeden toplanan vergilerden ödensin. Öyle ki, yapım işleri aksamasın. Yeruslaim’deki kâhinlerin bütün gereksinimlerini hiç aksatmadan her gün vereceksiniz: Göklerin Tanrısı’na sunulacak yakmalık sunular için genç boğalar, koçlar, kuzular ve buğday, tuz, şarap, zeytinyağı. Öyle ki, Göklerin Tanrısı’nu hoşnut eden adaklar sunsunlar, ben ve oğullarım sağ kalalım diye dua etsinler. Bundan başka buyuruyorum ki, bu kararı değiştirenin evinden bir giriş çıkarılacak ve o kişi girişin üzerine asılacak. Evi de bu suçtan ötürü çöplüğe çevrilecek. Yeruslaim’i adına konut seçen Tanrı, bu kararı değiştirmeye, oradaki Tanrı Tapınağı’nu yıkmaya kalkışan her kralı ve ulusu yok etsin. Ben Darius böyle buyurdum. Buyruğum özenle yerine getirilsin.’ Fırat’ın batı yakasındaki bölge valisi Tattenay, Şetar-Bozenay ve çalışma arkadaşları Kral Darius’un buyruğunu özenle yerine getirdiler. Peygamber Hagay ile İddo oğlu Zekeriya’nın yaptıkları peygamberlik sayesinde Yahudi ileri gelenleri yapım işlerini başarıyla ilerlettiler. İsrail Tanrısı’nın buyruğu ve Pers kralları Koreş’in, Darius’un, Artahşasta’nın buyrukları uyarınca tapınağın yapımını bitirdiler. Tapınak Kral Darius’un krallığının altıncı yılı, Adar ayının üçüncü günü tamamlandı. İsrail halkı - kâhinler, Levililer ve sürgünden dönenlerin tümü - Tanrı’nın Tapınağı’nın adanmasını sevinçle kutladılar. Tanrı’nın Tapınağı’nın adanması için yüz

⁷⁰ Mabedin sürgünden sonra ikinci kez inşası, Roma imparatorluğu tarafından Yahudiye eyaletine atanan Kral Herod’un (Hirodes) bu ikinci mabedi de yıkp yeniden inşa etmesi, miladî 70’te Platus dönemindeki isyanda bunun da yıkılması ve mabedin bu tarihten günümüze kadarki durumu hakkında bk. Güngör, Süleyman Mabedi, 53-90.

boğa, iki yüz koç, dört yüz kuzu kurban ettiler. Oymakların sayısına göre, bütün İsrailîler için günah sunusu olarak on iki teke sundular. Musa'nın Kitabı'ndaki kural uyarınca Tanrı'nın Yeruşalim'deki hizmeti için kâhinlerle Levililer'i bağlı oldukları bölüklere göre görevlere atadılar."⁷¹

Yine, Meryem'in Allah'a hizmete adandığı ve O'nun tarafından rızıklandırıldığı mabet işbu mabet olmalıdır:

*"Hani (İsa Mesih'in dedesi) İmran'ın karısı (yani İsa'nın anneannesi): 'Ya Rabbi! Karnımdakini âzatlî bir kul olarak Sana adadım, benden kabul buyur. Gerçekten işiten, 'mutlak ilim sahibi' (Semî', Âlim) Sensin!' demişti ya... Fakat onu doğurunca, Allah onun ne doğurduğunu çok iyi bildiği -ve (istediği) erkek (O'nun verdiği bu mu'cizevi) kız gibi olmadığı- halde; 'Ya Rabbi! Ben onu kız doğurdum; adını da Meryem koydum. Onu da, soyunu da kovulmuş şeytandan Sana ismarlıyorum' demişti. Bunun üzerine, Rabbi onu güzel bir kabul ile karşıladı; onu güzel bir bitki gibi özenle yetiştirdi; onu Zekerîya'nın himayesine verdi... Zekerîya, yanına mabetteki bölme-ye her girişinde onun yanında bir yiyecek bulurdu. 'Ey Meryem! Nereden (geliyor) bu sana?' derdi. O da: 'Allah tarafından' derdi... Allah, [belli bir maslahat ve hikmet çerçevesinde] dilediğini elbette hesapsız rızıklandırır. İşte Zekerîya: 'Ya Rabbi! Bana katından temiz bir nesil bahşet. Şüphesiz, Sen duaları işitirsin.' diye, Rabbine orada dua etti. Bunun üzerine, mabetteki bölmede ibadet ederken melekler ona 'Allah'ın; sana, kendisinden (iletilecek) bir kelimeyi (yani İsa Mesih'i) doğrulayan; gayp habercisi, nefesine hâkim, efendi ve salihlerden olmak üzere Yahya'yı müjdelediğini' seslendiler."*⁷²

Sâd 38/21'de Hz. Dâvûd bağlamında, Âl-i İmrân 3/37'de Hz. Meryem bağlamında, Âl-i İmrân 3/39 ile Meryem 19/11'de Hz. Zekerîya bağlamında geçen *mihrâb* da Kudüs mimarîsi çerçevesinde değerlendirilebilir. Bunların ilki; Süleyman Mabedi öncesindeki başkanlık sarayını, diğer ikisi ise bu mabedin yerine yapılan 'ikinci tapınak'ı ilgilendirmektedir.

2.5.2. Hz. Süleyman'ın 'Rüzgâr'ının Hızı Bağlamında Kudüs

*"Süleyman'a ise şiddetli esen rüzgârı amade kıldık; (yelkenli gemiler) onun emriyle, bereketli kıldığımız topraklara giderdi. Biz her şeyi biliriz."*⁷³

"Süleyman'ın rüzgârı" âyetlerde⁷⁴ Allah'ın bu peygambere en büyük lütuflarından biri olarak anlatılmaktadır. Kendisinin emriyle istediği yere âheste âheste giden rüzgâr Hz. Süleyman'a; *"Ya Rabbi! Bana öyle bir hükümrânlık ihsan et ki benden başka hiç kimse böyle bir hükümrânlığa*

⁷¹ *Ahd-i Atik*, Ezra, 6/1-18.

⁷² Âl-i İmrân 3/35-39.

⁷³ el-Enbiyâ 21/81.

⁷⁴ el-Enbiyâ 21/81; Sebe' 34/12; Sâd 38/36.

ulaşmasın. Şüphesiz sen çok lütuflârsın!"⁷⁵ şeklinde dua etmesi üzerine verilmiştir. Eski çağlardaki bilim paradigmasına uygun biçimde; onun istediği herkesi istediği yere götürebilen 'uçan halı misali bir rüzgâr' tahayyül etmemek gerekir. Süleyman menkıbeleri bu anlatımla meşbû olsa da...

Süleyman'ın rüzgârına ilişkin âyetlerde anlatılan; bu büyük ve bilge kralın, rüzgâr gücü sayesinde, Kızıldeniz kıyısında Etsyon-geber'de yaptırdığı⁷⁶ yelkenlileri ve güneyin zenginliklerini ülkeye taşıyan Tarşış gemilerini⁷⁷ istediği yere hızla sevk edebiliyor; yürüyerek kat edilmesi aylarca sürecek mesafeleri sabah - akşam kat edebiliyor⁷⁸ olduğu idi. Denizlere sahili bulunan hatırı sayılır büyüklükteki bir devletin, deniz gücüne, gemi filolarına sahip olmaması pek düşünülebilecek bir şey değildir.

2.5.3. Sebe' Kraliçesi

Neml Sûresi'nin 20-44. âyetlerinde anlatılan meşhur kıssaya göre Sebe' kraliçesi; beyleri ve ulularıyla istişare ettikten sonra, bir nâme ile kendisini İslâmiyet'e/teslimiyete çağırarak Hz. Süleyman'a önce bir elçi heyeti göndermiş; sonra Süleyman'la görüşmeye bizzat gitmiştir.

Kıssada Hz. Süleyman'ın hükümdarlığı, zenginliği, krallığının gücü ve ihtişamı hakkında ipuçları verilmekte, 'taht' ve 'sırça köşk' temalı 38-44. âyetlerde Kudüs'ün mâmurluğu ve teknolojide kat ettiği mesafeye işaret edilmektedir:

*"Ne zaman ki elçi Süleyman'a geldi, Süleyman dedi ki: Siz (yani sen ve seni gönderenler) beni bir mal ile mi donatacaksınız?! Allah'ın bana verdikleri size verdiklerinden çok daha hayırlı. Bu hediyenizle (benim gibi biri değil) ancak sizler sevinirsiniz!.. Sen (ey elçi!) Şimdi onların yanına dön (ve şunu bildir: Emrimi yerine getirmedikleri takdirde) 'asla karşı koymayacakları ordular'la üzerlerine yürüyeceğim ve onları hor ve hakir vaziyette oradan çıkaracağım!"*⁷⁹

2.6. İsrâiloğullarına Azap Bağlamında Kudüs

Kur'an'da Kudüs'ten en belirgin biçimde söz edilen yer İsrâ Sûresidir:

"Musa'ya kitabı verdik ve onu İsrâiloğulları için kılavuz kıldık ki; 'Beni bırakıp başkasını vekil edinmeyin ey Nuh ile beraber taşıdığımız kimselelerin zürriyeti!' diyerek... Çünkü o gerçekten, çok şükreden bir kul idi. Ve kitapta İsrâiloğullarına; 'Siz yeryüzünde iki kez bozuculuk yapacak; azdıksa azacaksınız!' diye kesin hükme bağladık. Bunlardan birincisinin vadesi gelince, üzerinize çok güçlü ve acımasız kullarımızı göndereceğiz ve evlerin/

⁷⁵ Sâd 38/35.

⁷⁶ *Ahd-i Atik*, I. Krallar, IX, 26.

⁷⁷ *Ahd-i Atik*, I. Krallar, X, 22.

⁷⁸ Bk. Sebe' 34/12.

⁷⁹ en-Neml 27/36-37.

yurtların arasına kadar girip köşe bucak (Yahudi) arayacaklar!.. -Bu, gerçekleşmiş bir vaattir!- Bundan sonra sizi tekrar onlara galip getireceğiz; sizi mallarla ve oğullarla donatacak, adamlarınızı daha da artıracacağız. İhsan üzere hareket ederseniz, kendinize iyilik etmiş olursunuz; yok kötülük ederseniz o da kendinizdir. Çünkü (o iki bozuculuktan) sonuncusunun vadesi gelince, yüzünüzü karartsınlar, ilk defa girdikleri gibi yine Mescid'e girsinler ve sizi alt ederek ele geçirdikleri her şeyi kırıp döksünler diye (yine üzerinize güçlü ve acımasız kullar göndeririz)!.. Rabbiniz belki size merhamet eder; ama siz dönerseniz, Biz de döneriz. İnkârcı nankörlere zindan kalmışızdır Biz Cehennem'i! Şüphesiz bu Kur'an, en doğru olana götürür ve [insanlığa faydalı] salih amellerde bulunan müminlere büyük bir mükâfat olduğunu kendilerine müjdeler. Şunu da bildirir ki Biz; Ahirete iman etmeyenlere can yakıcı bir azap hazırlamışızdır."⁸⁰

Sûrenin ilk âyetinde Hz. Peygamber'in 'çevresi mübarek kılınan mes-cid'e yani Kudüs'e doğru gerçekleştirdiği gece yolculuğuna değinildikten sonra, üçüncü âyetten itibaren "İsrâiloğullarının bölgeyi iki kez fesada boğacaklarına, büyük bir azgınlık -ve gelişme- sergileyeceklerine" dair ezeli bir hükümden söz edilmekte, bunlardan ilkinin vadesi geldiğinde Allah'ın çok sert kullarının Kudüs'ü işgal ederek köşe bucak Yahudi aradıkları anlatılmakta ve bu vaadin gerçekleştiği belirtilmektedir. Sonra Kur'an'ın nüzul çağındaki İsrâiloğullarına kâh tehditle kâh müjde ile öğüt verilerek ayak-larını denk almaları gerektiği, aksi takdirde aynı felâketi tekrar yaşayabile-cekleri ihtar edilmektedir.

Diyanet İslâm Ansiklopedisi'nde⁸¹ verilen şu bilgiler el-İsrâ 17/2-10'un tefsiri niteliğindedir: Bâbil Kralı Nebukadnezar (Buhtunnasr) Kudüs'e girerek Yahuda kralı Yehoyakim'i emri altına almış ve pek çok insanla bir-likte mabedin değerli eşyalarını götürmüştür. Üç yıl sonra kralın isyan et-mesi üzerine MÖ 597'de ikinci defa Kudüs'e giren Nebukadnezar bu defa mabedin kalan eşyalarıyla birlikte, -18 yaşında kral olan ve üç ay saltanat süren- Yehoyakin'i Bâbil'e götürmüş, Yehoyakin'in yerine amcası Mat-tanya'yı -adını Sidkiya'ya çevirerek- kral yapmıştır.⁸² Nebukadnezar'ın, Sidkiya'nın krallığının dokuzuncu yılında üçüncü defa Kudüs'e yürüyerek şehri yaklaşık iki yıl kuşatma altında tutması üzerine korkunç bir açlık baş göstermiş; nihayet şehir düşmüş; mabet, saray ve genel olarak Kudüs ate-şe verilmiş; duvarlar yıkılmış ve halkın bir kısmı sürgün edilmiştir.⁸³ İşte, el-İsrâ 17/4-5'te veciz bir şekilde değinilen bu olay üzerine bazı Yahudi zümreleri Hicaz'daki çeşitli şehirlere göçmüşlerdir. Bundan sonra Kudüs elli yıl boyunca harabe halinde kalmış; nihayet MÖ 538'de şehre dönen

⁸⁰ el-İsrâ 17/2-10.

⁸¹ Bk. Harman, "Kudüs", 26/325.

⁸² *Ahd-i Atik*, II. Krallar, 24/1-16; II. Tarihler, 36/6-7.

⁸³ *Ahd-i Atik*, II. Krallar, 25.

Zerubbabel mabedin temellerini atmış,⁸⁴ MÖ 444'e doğru Nehemya şehrin duvarlarını restore etmiş, Ezra da Musa şeriatının otoritesini yeniden kurmaya çalışmıştır.

Sûrenin sonunda konuya tekrar dönülmekte ve Musa'nın risaleti özetlenerek, aynı tehdit bir kez daha dile getirilmektedir:

*"Onun ardından İsrâiloğullarına dedik ki: Haydi, yerleşin o topraklara! (Surenin başında sözü edilen o iki bozuculuktan) sonuncusunun vadesi geldiğinde, (Yahudiler olarak) farklı milletlerden topluluklar halinde sizi bir araya getireceğiz."*⁸⁵

el-Bakara 2/114'te⁸⁶ kiblenin neden Kâbe'ye çevrildiği sorusuna giriş bağlamında *"Bunların, mescitlere girmesi söz konusu değil; ancak korka korka girebilirlerse başka..!"* buyrulmakta; İsrâiloğullarının tarihin çeşitli dönemlerinde Kudüs'e güvenli bir şekilde giremediklerine ve Kur'an nâzil olurken hâlâ giremiyor olduklarına atıf yapılmaktadır.

İsrâiloğullarının tekrar Kudüs'e geri dönmeleri için Pers kralı Kuruş'un Babillileri yenerek kendilerini sürgünden kurtarmasını beklemeleri gerekiyordu. el-Bakara 2/259'daki 'temsil'de anlatılan budur:

2.7. 'Ölü Kent' Temsili ve İsrâiloğullarının Dirilişi

"Yahut şunun gibi birini gördün mü? O; harabe haldeki öyle bir şehre uğramış ki duvarları, zamanla çöken çatılarının üstüne yığılmış (alt üst olmuş) vaziyette. 'Ölümünden sonra Allah burayı nasıl diriltecek ki?' demiş... Ve Allah kendisini yüz yıl ölü bırakıp, sonra diriltmiş..."

*'Ne kadar kaldın?' demiş. O da 'Bir gün... Veya günün birkaç saati' demiş... 'Hayır; yüz yıl kaldın. Bak yiyeceğine, içeceğine; yılanmamış... Bak eşeğine... -Böylece, seni insanlar için 'kant' kılacağız. -Bak şu kemiklere, onları nasıl yerinden kaldıracak ve sonra onlara nasıl et giydireceğiz?' demiş. Durum kendisine apaçık belli olunca, 'Artık biliyorum ki, Allah her şeye kadirdir' demiş..."*⁸⁷

Öncelikle; âyette geçen yerleşim biriminin (قَرْيَةٍ) neresi olduğu ihtilâfıdır. Zeyd b. Eslem'in (ö. 136) oğlu (Abdurrahman); buranın el-Bakara 2/243'teki "onbinlerce kişinin, öleceğiz korkusuyla terk ettikleri kent" olduğunu söylerken Rebî' (ö. 65), 'İkrime (ö. 105), Vehb (ö. 114) ve Katâde (ö. 117) buranın İlyâ' (Kudüs) olduğunu söylemişlerdir.⁸⁸

⁸⁴ *Ahd-i Atik*, Ezra, 3/8.

⁸⁵ el-İsrâ 17/104.

⁸⁶ *"Allah'ın mescitlerinde O'nun isminin anılmasını engelleyen ve oraların harap olması için koşturan birinden daha zalimi olabilir mi? Bunların, mescitlere girmesi söz konusu değil; ancak korka korka girebilirlerse başka..! Bunları dünyada rezil rüsvây oluşlarının yanında Âhirette de büyük bir azap bekliyor!.."*

⁸⁷ el-Bakara 2/259.

⁸⁸ Bk. Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 7/34.

Temsilin geçtiği âyetin konusu; burada basbayağı bir ölüştür ve fizikî bir canlanıştan söz ediliyormuş gibi anlaşılmalı ve zihinlere Üzeyir ve eşeğinden⁸⁹ söz ediliyormuşçasına yerleşmiştir.⁹⁰

Bununla birlikte, müfessirler sözü edilen kişinin kim olduğunda anlaşamadıkları gibi, mümin mi kâfir mi olduğu konusunda da ihtilâf etmişlerdir: Fahreddin Râzî (ö. 606), kente uğrayan kişinin kâfir olduğu görüşünü yayıf bulmuş ve bu zatın Allah ile konuşma şerefine ermiş, İbrahim gibi bir peygamber olduğunu söylemiştir.⁹¹ Mâtürîdî (ö. 333) ‘Bu kişi kâfirse sözleri yeniden dirilişi inkâr ettiği anlamında alınır; Müslümansa Hz. İbrahim gibi yeniden dirilişin nasıl olacağını anlamaya çalıştığı söylenir.’ sözleriyle söz konusu iki ihtimali de değerlendirmeye çalışmaktadır.

Mâtürîdî devamla “Âyetteki kişinin kim olduğunu bilmeye ihtiyacımız yok; anlamamız gereken, âyette ne söylenmiş olduğudur.”⁹² demiş olsa da âyette dünya üzerinde yaşamış bir şahıstan mı bahsedildiği yoksa bir temsil mi yapıldığı meselesini netleştirmek âyeti doğru anlamamız bakımından büyük önem arz etmektedir:

Dikkat edilirse âyette *أَوْ كَالَّذِي* (*Yahut şunun gibi birini gördün mü?*) denmektedir. Bu Kef’i Arap dilcilerinden Ahfeş (ö. 215) gibi zâit sayanlar olmuşa da Müberred’e (ö. 286) göre âyetin takdiri şu şekildedir:

ألم تر إلى الذي حاح إبراهيم وألم تر إلى من كان كالذي مر على قرية

[*İbrahim ile tartışan zatı gördün değil mi? Ve ‘bir şehre uğrayan... zat’ gibi olanı gördün değil mi?*]

Zemahşerî; ibareyi *مَرَّ* *أَوْ* *أَرَأَيْتَ* *مِثْلَ* *الَّذِي* şeklinde takdir etmiş ve bunun, ألم تر ona delalet ettiği için hafzedildiğini belirtmiştir.⁹³ Bu demektir ki âyette diriliş konusunda Allah ile söyleşen kişiye (الذي’ye) كَ edatıyla benzetilen ‘yani âyette anlatılana benzer temsili bir kişi’ söz konusudur. Âyette ‘Kudüs ve çevresinde yaşanmış tarihî bir olay’ çerçevesinde bir temsil yapılmaktadır. Ayrıca, *فَأَمَّا اللَّهُ فَمَاءَةٌ* *وَأَمَّا اللَّهُ فَمَاءَةٌ* ifadesinden temsili şahsın yüz yıl ‘ölü’ kaldığı ve daha sonra *baas* edildiği anlaşılmalıdır.

⁸⁹ Elmalılı, *Hak Dini Kur’an Dili*, 1/881-883. Tevilcilerin çoğu bu zatın Üzeyir olduğu görüşündedir bk. Mâtürîdî, *Te’vilâtü’l-Kur’an*, thk. Ahmet Vanlıoğlu, ed. Bekir Topaloğlu (İstanbul: Mizan Yayınları, 2007), 2/168. *DİA* “Üzeyir” maddesinde müfessirlerin bu yorumuna atıf yapılmakla birlikte, olaya değinilmez. Bk. Baki Adam, “Üzeyir”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2012), 42/401.

⁹⁰ Hidayet Aydar, ‘Bazı Kur’an Âyetlerinin Işığı Altında ‘İnsan Eliyle Yaratmak ve Öldükten Sonra Dünya Hayatında Diriltmek’ Meselesine Bakış’, *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi [Darulfunun İlahiyat]* 3 (2001), 174.

⁹¹ Bk. Râzî, *Me’âtihi’l-gayb*, 7/31 vd.

⁹² Bk. Mâtürîdî, *Te’vilâtü’l-Kur’an*, 2/169.

⁹³ Bk. Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1/489.

Neden yüz yıl? Râzî'nin söylediği gibi birkaç günlük ölünün diriltilmesi Allah'ın kudretine delâlet edebilecek güçte değil midir? Dolayısıyla, 'yüz' yıl vurgusuna dikkat edilmelidir. 'Kudüs' yorumu ile 'yüz' kelimesi âyette İsrâiloğullarının yaklaşık yüz yıl süren Babil sürgününe atıf yapıldığına dair bir işaret olarak görülebilir.⁹⁴ Bu insanlar Allah'ın gözünde kötü olanı yaptıkları için vatanlarından sürgün edilmeleri bakımından 'ölü' idiler. Ancak bu, âyette anlatıldığı haliyle hakiki fizikî bir olay değil, bir temsildir:

Yüzbinlerce insanın sürgün sebebiyle yaşadıkları 'ölüm'ün, 'silkinerek, titreyip kendine gelerek, üzerlerindeki ölü toprağını atarak yeniden hayat bulma' ile sonuçlanacağına müjdelendiği nebevî bir *rüyaya* atıftır. Bu rüyada Hezekiel Peygamber, isyanları yüzünden başka milletlerin *maskarası* olan İsrâiloğullarına Tanrı'nın tekrar hayat bahşedeceğini, taş gibi katılaştıran kalplerini yumuşatacağını ve onları 'bir'leştirip eski şaşaalı günlerine döndüreceğini müjdelemektedir.⁹⁵

Âyette; o zatın yiyecek ve içeceğinin yılların etkisini taşıyor olması (لَمْ يَمَسَّهُ) ve eşeğin hâlâ orada olması.⁹⁶ 'yüz' yıllık ölümün sadece bir rüya (nebevî vahiy/ vizyon) olduğunu göstermektedir.

Hâsılı; Hikmet Zeyveli'nin de söylediği gibi, 'kemikler' bütün İsrâiloğullarını simgelemektedir. Bâbil sürgününün 25. yılından itibaren Hezekiel'den haber alınmamakta, bu zatın o tarihlerde yani MÖ 560 civarı öldüğü sanılmaktadır. Kudüs'ün ve ikinci tapınağın sürgün sonrası Ezra (Üzeyir) devrinde yeniden inşası ise MÖ 458'e rastlamakta olup, iki tarih arasında yaklaşık yüz yıl vardır. Buna göre, Hezekiel'in ölümünden takriben yüz yıl sonra İsrâiloğulları 'yeniden dirilmiş' olmaktadır.⁹⁷

⁹⁴ Bk. Ömer Rıza Doğrul, *Tanrı Buyruğu* (İstanbul: Ahmet Halit Yaşaroğlu Kitapçılık ve Kâğıtçılık T.L.Ş., 1955), 1/94, (251 nolu dipnot). *Tanrı Buyruğu*'ndaki malumatın Mevlana Muhammad Ali'nin *English Translation of The Holy Quran With Explanatory Notes*, ed. Zahid Aziz, *Ahmediyya Anjuman Lahore Publications, U.K.* adlı Kur'an çevirisinde; el-Bakara 2/259'un dipnotundan alındığı anlaşılmaktadır.

⁹⁵ *Ahd-i Atik*, Hezekiel, 36/1-38; 37/1-14.

⁹⁶ Nitekim Zemahşeri âyeti açıklarken ikinci görüş olarak; "Âyetin anlamının, '*Bak, eşeğin tıpkı bağladığın gibi yerinde, sapaşlam duruyor!*' şeklinde olması da mümkündür." demiştir. Gerçi, '*Bir eşeğin yüz yıl boyunca yem ve su olmadan yaşaması da, tıpkı kendi yiyecek ve içeceğinin bozulmadan kalmış olması gibi, en büyük mucizelerdendir.*' dediğine göre, Zemahşeri bunu rüya olarak anlamıyor demektir. Galiba devrin olağanüstücü paradigmasının etkisiyle, âyeti ilkin; '*Bir de eşeğine bak' nasıl da kemikleri darmadağın olmuş!*' şeklinde tefsir etmektedir. Oysa âyette; '*Nasıl da kemikleri darmadağın olmuş!*' gibi bir ifade yoktur; sadece, '*Bir de eşeğine bak.*' denmektedir. Bk. Zemahşeri, *el-Keşşâf*, 1/491.

⁹⁷ Hikmet Zeyveli, 'Kur'an ve İndiği Dönem; Yahudilere Dair Atıfları Doğru Anlamak', *Kur'an ve İslamî İlimlerin Anlaşılmasında Tarihin Önemi*, ed. Mahfuz Söylemez (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2013), 132.

İsrâiloğullarının yaklaşık⁹⁸ yüz yıl süren Babil sürgününden sonra, ‘ölü’ vaziyetteki Kudüs’e dönüp burada yeniden hayat bulmaları, zamanın peygamberi Hezekiel’e bunu müjdeleyen bir rüya ile simgelenmiş ve yok olup gideceklerini sananlara, Allah varken umutsuzluğa yer olmadığı, silkinip kendine gelerek yeniden dirilmenin pekâlâ mümkün olduğu yani bu âyetin yukarıdaki el-Bakara 2/257’de işaret edildiği üzere, ‘sadece Allah’ı velî bildikleri takdirde O’nun tarafından karanlıklardan aydınlığa çıkartılacakları...’ müjdelenmiştir.

2.8. Hz. Meryem ve İsa Mesih Bağlamında Kudüs

el-Mü’minûn 23/50’de “*Meryemoğlu’nun ve annesinin mu’cizevî bir kanıt kılındığı, ikisinin de (Beyt-i Makdis’teki) verimli, suyu bol, yüksekçe bir yerde barındırıldığı*” belirtilmektedir.

Mukâtil b. Süleyman (ö. 150) burayı; “Şam bölgesi topraklarından Dimaşk vahası (Gûtatı Dimaşk)⁹⁹” diye tefsir etmiştir.¹⁰⁰ Zemahşerî bu tepenin neresi olduğuna dair görüşleri “Beyt-i Makdis’in bulunduğu İlya”dan başlayarak sıralamakta, “İlya bölgenin ciğeridir ve o bölgede göğe en yakın yer burasıdır: On sekiz mil.” görüşünü Kâ’b’dan naklettikten sonra, buranın “Dimaşk”, “Dimaşk vahası”, “Mısır” olduğu söylendiği gibi, -Hasan-ı Basrî’den (ö. 117) naklen- “Filistin ve Remle olduğu” da söylenmiştir demektedir ve Ebû Hüreyre’nin (ö. 58); “Aman bu Remle’yi yani Filistin ‘remle’sini (kumluğunu) sıkı tutalım; çünkü âyetteki ‘*verimli, suyu bol, yüksekçe yer*’ burasıdır.” dediğini rivayet etmektedir.¹⁰¹ Bu altı görüşün, Beğavî’de (ö. 516); Dimaşk, Gûtatı Dimaşk, Remle, Beyt-i Makdis, Mısır, Filistin toprakları¹⁰² sırasıyla verildiği görülmektedir.

Âyetin Hz. İsa’nın doğumunun anlatıldığı Meryem 19/16-17¹⁰³ ile ilişkili olduğu anlaşılmaktadır. el-Mü’minûn 23/50’de; Meryem ve oğluna ‘*verimli, suyu bol, yüksekçe bir yer*’in sığınak yapıldığı belirtilmekte fakat sebebine değinilmemektedir. Semerkandî işbu sebebi şöyle açıklar: Meryem İsa’yı (babasız) doğurunca, kavmi onu (zina haddi uygulamak üzere) taşlayarak öldürmek istemişti. İşte, o da bu sebeple Beyt-i Makdis’ten çı-

⁹⁸ *Kitab-ı Mukaddes*, Yeremya, 29/10’daki “Rab diyor ki, Babil’de yetmiş yılınız dolunca sizinle ilgilenecek, buraya sizi geri getirmek için verdiğim iyi sözü tutacağım.” şeklindeki müjdeye bakılırsa, yetmiş yıl.

⁹⁹ Gûtatı Dimaşk: Güzelim bitki örtüsü ve verimli toprakları sebebiyle dünyanın gezilecek yedi yerinden biri. (Bk. www.almaany.com)

¹⁰⁰ Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîr*, 3/158.

¹⁰¹ Bk. Zemahşerî *el-Keşşâf*, 4/234.

¹⁰² Bk. Beğavî, *Ma’âlimu’l-tenzîl*, 5/419.

¹⁰³ “*Kitapta Meryem’i de an. Hani ailesinden ayrılarak kendisini doğu tarafında bir yere (Beylehem’e) atmıştı. Ve kendisini onlardan gizleyen bir ‘örtü’ edinmişti...*”

kıp Dimaşk toprağına gitti.¹⁰⁴ Nitekim el-Mü'minûn 23/50'de de "İsa ve annesinin mucizevî bir kanıt (آیة) olduğu" belirtilerek babasız doğduğuna işaret edilmiştir.

2.9. Sebe'lilerin Nankörlüğü Bağlamında Kudüs

Son olarak; Sebe' 34/18-19'da İsrâiloğulları ile bağlantılı olmasa da, Sebe'lilerin bir nankörlüğü bağlamında Kudüs bölgesine atfı yapılmış; güney Arapların ilahî nimetlere nankörlük ettiklerinden söz edilirken, merkezini Kudüs'ün oluşturduğu bereketli topraklara ve kuzeydeki ve güneydeki iki büyük medeniyet arasındaki ticarî ilişkilere işaret edilmiştir:

*"Bereketlendirdiğimiz şehirlerle kendilerinininkinin arasında, kolayca görebilecekleri şehirler yerleştirmiş; bu güzergâhta gidip gelmelerini takdir etmiş ve 'Haydi, gece-gündüz güvenlik içinde seyrüsefer edin burada!' demiştik. Fakat onlar (nankörlük ve tenbellik ederek); 'Ya Rabbi! Şu seferlerimizi birbirinden uzaklaştır!' dediler ve kendilerine zulmettiler... Biz de onları dört bir yana dağıttık!.. Ağzdan ağza dolaşan bir masala çevirdik onları!.."*¹⁰⁵

Burada; konaklama mesafeleri arasındaki uzaklıkla ilgili bir nankörlüğe değinilirken, bereketli toprakların ticarî ve ziraî açıdan bir merkez oluşuna dikkat çekilmiş olması önemlidir.

3. Nüzul Döneminde

Kudüs'ün nüzul çağındaki durumu ile ilgili Kur'an'da iki ana tema vardır: İsrâ ve kible. İlkinde; Hz. Peygamber'in bir gece seyahatiyle Kudüs'e götürüldüğü anlatılırken -ki bu sırada kiblenin Kudüs olduğuna dikkat edilmelidir- diğer temada kiblenin Kudüs'ten Mekke'ye çevrilişi tahlil edilmektedir.

3.1. 'İsrâ'nın Hedefi Olarak Kudüs

*"Her tür eksikten uzaktır o Zat ki; [İslâmiyet'in parlak geleceğine ve kendisinin peygamberlerin imamı olduğuna ilişkin] birtakım mu'cizevî kanutlarımızı kendisine gösterelim diye kulunu geceleyin¹⁰⁶ Mescid-i Haram'dan çevresini mübarek kıldığımız Mescid-i Aksâ'ya götürmüştür. Çünkü sadece O'dur [gerçek mânada] işiten, gören."*¹⁰⁷

Bu kısımda önce; ilk kelimesi (مَبْحَثًا) bağlamında âyetin mâsikalehi üzerinde durulacak, sonra Hz. Peygamber'in 'İsrâ'da götürüldüğü yer tahlil edilecektir.

¹⁰⁴ Bk. Semerkandî, *Bahru'l-'ulûm*, 2/415.

¹⁰⁵ Sebe' 34/18-19.

¹⁰⁶ Bk. el-İsrâ 17/60 (وَمَا جَعَلْنَا الرُّؤْيَا الَّتِي أَرَيْنَاكَ إِلَّا فِتْنَةً لِلنَّاسِ).

¹⁰⁷ el-İsrâ 17/1.

3.1.1. Âyetin Sevk ve İnzal Sebebi (Mâsîkalehi)

Hicretten öncesinin müstaz'af Müslümanları için Kudüs önemli idi. Zira kutsal kitapların vahyedildiği peygamberler diyarı olarak ilahî ilke ve değerleri Kudüs temsil ediyordu. Bu yönüyle dinin merkezi Kudüs'tü... -Tevhit peygamberleri İbrahim ve İsmail'in kurduğu Kâbe ve Mekke o sırada putperestliğin merkezi idi.-

Müşriklere karşı kendisini himaye eden Ebû Tâlip ve Hz. Hatice'yi kaybeden Hz. Peygamber'in 'isrâ'da Kudüs'e götürülmesi, Kur'an'ın getirdiği İslâmiyet'in bu topraklara hâkim olacağına, daha önemlisi; dinin merkezine yerleşeceğinin bir müjdesi idi. Bu müjdenin verildiği âyetin سُبْحَانَ kelimesiyle başlaması dikkat çekicidir:

سُبْحَانَ 'Allah'ı tespih/ tenzîh' anlamında bir masdardır. سُبْحَانَ الله diyen bir kişi; Allah'ın hiçbir eyleminde eksik kusur bulmadığını, O'na suç ve yanlış isnat etmediğini ilan etmiş olmaktadır. Sözgelimi Hz. Âdem'in halifelîği bağlamında geçen el-Bakara 2/32'de مَا عَلَّمْنَاكَ لَا عِلْمَ لَنَا إِلَّا مَا عَلَّمْتَنَا de Sُبْحَانَكَ diyerek Allah'ı tespih eden melekler, O'nun hakkındaki yanlış düşüncelerinden uzaklaştıklarını ifade etmekte idiler. Yine, Hz. Yunus balığın karnında; سُبْحَانَكَ إِنِّي كُنْتُ مِنَ الظَّالِمِينَ derken¹⁰⁸, kaçak bir köle gibi kaçtığı Rabbini -hakkında sahip olduğu kötü düşüncelerden- tenzih etmekte idi.

İşte, el-İsrâ 17/1'in سُبْحَانَ الَّذِي diye başlamasında da aynı mâna vardır. Bir başka deyişle; فَسَبِّحْ بِحَمْدِ رَبِّكَ وَاسْتَغْفِرْهُ; buyrulan en-Nasr 110/3'teki gibi Hz. Peygamber'e "yüce Rabbini tenzih etmesi" emredilmektedir.¹⁰⁹ Mekke devrinin sonlarına doğru zalim Müşriklerin baskıları ile mazlum müminlerin sızlanmaları arasında iyice bunalan [hatta 'icâre' alamadığı takdirde paganlarca öldürülmek üzere olduğu için Mekke'de artık hiçbir ışık göremeyen, dolayısıyla da "Allah'ın vaat ettiği yardımın gelmeyeceği" endişesine kapılan¹¹⁰] Hz. Peygamber'e bu kötü düşünceleri kafasından atarak Rabbine güvenmesi telkin edilmekte, çünkü İslâmiyet'in O'nun izniyle "dinin merkezi olan Kudüs"e de yerleşeceği müjdelenmektedir.

Ayrıca, İsrâ Sûresi çerçevesinde Hz. Musa ile Hz. Muhammed arasında bir paralellik kurulabileceği görülmektedir. Tâ Hâ 20/23'te¹¹¹ belirtildiği üzere, Hz. Musa'ya Sînâ dağında "Rabbinin mucizevî kanutları gösterilmiş" olduğu gibi, Hz. Muhammed de Mescid-i Aksâ'ya geceleyin "bir-

¹⁰⁸ el-Enbiya 21/82. Ayrıca bk. es-Sâffât 38/143-144.

¹⁰⁹ Yûsuf 12/108-110; el-Furkân 25/58, el-Gâfir 40/55 ve et-Tûr 52/48'in özel bir yeri olmakla birlikte, Hz. Peygamber'e tesbihin emredildiği çok sayıda âyet vardır: el-Hicr 15/98; Tâ Hâ 20/130; Kâf 50/39-40; et-Tûr 52/49; el-Vâkı'a 56/74, 96; el-Hâka 69/52; el-İnsân 76/26; el-A'lâ 87/1.

¹¹⁰ Bazı ayetlerde Hz. Peygamber'e isnat edilen 'günah'ı (ذَنْب) da açıklayan bu iddia Murat Sülün tarafından işlenmiştir. Bk. *Allah'ın Yardımı Peygamber'in Zaferi* (İstanbul: Siyer Yayınları, 2020).

¹¹¹ Ayrıca bk. en-Neml 27/12; el-Kasas 28/32.

takım mucizevî kanıtlarımızı gösterelim diye” seyahat ettirilmiştir. Kurtubî; Müslim’e (ö. 261) atıf yaparak, Allah’ın Hz. Peygamber’e gösterdiği âyetlerin; “(o gece gördüğüne dair) insanlara haber verdiği ilginç şeyler” olduğunu; Mekke’den Mescid-i Aksâ’ya bir aylık mesafeyi bir gecede kat etmesi olduğunu, göklere yükselip peygamberleri tek tek nitelemesi olduğunu söylemekte¹¹² olup, Râzî’nin dediği gibi, gerek kendi maslahatı için gerekse onların maslahatı için peygamberlerle ve meleklerle görüşmesi de buna dâhildir.¹¹³ el-İsrâ 17/1’de ‘gösterileceğinden’ söz edilen âyetler -yani mu’cizevî işaret ve kanıtlar- vahiy bağlamındaki en-Necm 53/18’e (لَقَدْ رَأَىٰ مِنْ آيَاتِ رَبِّهِ الْكُبْرَىٰ) de atıf olabilir. Yine, sürenin 22-29. âyetlerinde geçen bir düzine emir, Hz. Musa’nın on emrini akla getirmektedir. Tevhit, putperestliği ret, ana babaya saygı; öldürme, zina ve hırsızlık yasağı İsrâ Sûresi’nde ve Tevrat’ta ortak emirlerdir. el-İsrâ’daki verme emri, verilecek kişiler ve verme âdabı, yetim malı, ahde riayet, ticaret ahlâkı, bilgi sahibi olmadığın konuda ahkâm kesmemek ve çalımlı yürümek On Emir’de yer almaktadır. Buna karşılık, on emirdeki “Allah’ın adını boş yere ağzına almayacaksın” ve “Şabat gününün saygınlığını ihlâl etmeyeceksin” emirleri el-İsrâ’da -ve Kur’an’da- yoktur.

Kurulan bu paralelliğin özü şudur: Hz. Muhammed, kadim din açısından anlam ve önemi müsellemlen olan Hz. Musa kadar önemlidir. Hz. Muhammed’in de ilahî vahye muhatap olduğu¹¹⁴ ve mu’cizevî kanıtlarla desteklendiği, şu an her ne kadar anlaşılıyorsa da, Kur’an vahyi sona erdiğinde bu açıkça ortaya çıkacaktır.

3.1.2. el-Mescidü’l-Aksâ Etrafındaki Şüpheler

Kavramsal çerçevede *el-mescidü’l-aksâ* tabirinin bir miktar muğlaklık barındırdığını belirtmiştik. Terkibin Kudüs’le bağlantısına yönelik ilk itiraz, İsrâ Sûresi’nin ilk âyetinde Hz. Peygamber’in götürüldüğü söylenen *el-mescidü’l-aksânın*, Kudüs’ü fetheden Hz. Ömer’in Süleyman Mabedi kalıntılarını üzerine yaptırdığı bir cami olduğudur ki bu itirazda; bir caminin, nasıl olup da yapılışından 22-23 yıl önce inmiş bir âyette geçebildiği sorgulanmakta hatta bu âyetin Kur’an’a sonradan sokuşturulduğu savunulmaktadır.¹¹⁵

¹¹² Bk. Kurtubî, *el-Câmi’u li-ahkâmi’l-Kur’ân*, 13/16.

¹¹³ Bk. Râzî, *Mefâtihu’l-gayb*, 20/153. Ayrıca bk. Elmalılı, *Hak Dini Kur’an Dili*, 5/3145.

¹¹⁴ Bk. es-Secde 32/23. Kur’an’da bu çerçevede çok sayıda âyet vardır. Bk. el-En’âm 6/92, 154-157; el-Ahkâf 46/12 vd.

¹¹⁵ İsmail Kaygusuz, *Görmediğim Tanrıya Tapmam –Alevilik, Kızılbaşlık ve Materyalizm-* (İstanbul: Su Yayınevi, 2009), 52-53. Ayrıca, editörlüğünü İzzettin Doğan’ın yaptığı *Anadolu İnanç Önderleri Birinci Toplantısı -Alevî İslâm İnançının Öncüleri Dedeler, Babalar, Ozanlar Ne Düşünüyor?* (İstanbul: Cem Vakfı Yayınları, 2000), 65 (dipnot). İddia için, Jean Patrick Guillaume v.dğr.ne ait *Le Livre de l’Échelle de Mahomet* (Paris: 1991), 39-53 adlı kitaba atıf yapılmaktadır.

Mescid-i Aksâ ve Ömer Camii birbirine karıştırılmamıştır. Lügat ve ansiklopedi alanında uluslararası şöhrete sahip olan *Meydan Larousse*'un 'Ömer Camii' maddesinde 'Kubbetüssahra'ya bk.' denilmekte fakat bu maddeye bakıldığında 'Bir ara yanlışlıkla Ömer Camii sanılan bu mescit...' denildiği görülmektedir. Mescid-i Aksâ, Ömer Camii ve Kubbetü's-sahra (قُبَّةُ الصَّخْرَةِ) arasındaki ilişki şu şekilde açıklanabilir: Bunların tamamı Kudüs'teki Harem-i Şerif sınırları içerisinde Süleyman Mabedi kalıntılarının üzerine inşa edilmiştir. Yaklaşık yüz elli dönümlük genişçe bir tepede bulunan bu tapınağın aslından şu an sadece *ağlama duvarı* kalmıştır. *Kubbetü's-sahra* altın renkli kubbesi ile çağdaş Kudüs'ün simgesi olan yapıdır; Hz. Peygamber'in bu kubbenin tam altındaki 'sahre'den/ kayadan miraca çıktığına inanılır. Kaya eskiden beri orada bulunmakla birlikte, kubbe Abdülmelik b. Mervan (ö. 705) tarafından 691'de yaptırılmış; 1522'de Kanunî (ö. 1566) tarafından baştan aşağı elden geçirilmiş, yakın dönemde Abdülmecid ve II. Abdülhamid gibi Osmanlı padişahları tarafından restore ettirilmiştir. Nitekim Kubbetü's-sahra'yı dıştan çevreleyen 1293/1876 tarihli, çiniye işlenmiş celi sülüs Yâsîn Sûresi hat kuşağı (1293/1876) Mehmed Şefik Bey'e aittir.¹¹⁶ 'Ömer Camii ise, Hilmi Ziya Ülken'in (ö. 1974) belirttiği gibi, şu an Mescid-i Aksâ denen binanın bulunduğu yerde yapılmış ahşap, iptidaî bir yapı idi. 643'te inşa edilen Ömer Camii'nden bugün hiçbir iz kalmamıştır; onun yerinde yeni Kudüs Camii vardır ve bu binaya eskiden de, şimdi de Mescid-i Aksâ denmektedir.'¹¹⁷ el-İsrâ 17/1'de geçen ve 'en uzaktaki mescit' anlamına gelen *el-mescidü'l-aksâya* gelince... Bu; Kudüs tarihinde 1. Tapınak olarak anılan Süleyman Mabedi olup 'bereketli topraklar'ın (Kudüs'ün) merkezidir. Aynı sûrenin yedinci âyetinde 'Kudüs'ün tahribi' bağlamında işbu mescide atıf yapılmaktadır. *el-Mescidü'l-aksâ* kavramında; tıpkı Kâbe'nin içerisinde yer aldığı Mescid-i Harâm kavramında olduğu gibi, bir yapıdan ziyade 'yapının yer aldığı alan/toprak/bölge' anlamı öne çıkmaktadır. Dolayısıyla, el-İsrâ 17/1'de geçen *el-mescidü'l-aksânın* Kur'an'ın iniş zamanından sonraki devreye ait bir yapı olduğu söylenemez. Ayrıca, iki 'mescid-i aksâ' olduğu anlaşılmaktadır; mabedin bulunduğu yüksekçe alan (*el-mescidü'l-aksâ*) ve bu alanın merkezi

¹¹⁶ Uğur Derman, "Mehmed Şefik Bey", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 28/531. Kubbetü's-sahre'nin dış kubbe kasağında, İsrâ Sûresinin 'isrâ' seyahatinin ve İsrâiloğulları felâketinin anlatıldığı ilk sayfalarının yazılı olması mekân ile âyet arasındaki alâkanın bâriz bir göstergesidir. Yine, Kubbetü's-sahre'ye Yâsîn Sûresinin yazılması bu sûrenin Kur'an'ın kalbi olmasına bağlanarak, Kubbetü's-sahre de Mescid-i Aksâ alanının kalbidir" denmiştir (Bk. Sumeyye Ali Jaber, "Kubbetussahra ve Yasin Suresinin Sırrı", <https://www.fikriyat.com/islam/2020/11/07/kubbetus-sahra-ve-yasin-suresinin-sirri>) ki devrin sultan ve hattatlarının duygu ve düşünce dünyalarını yansıtan güzel bir yorumdur.

¹¹⁷ Hilmi Ziya Ülken, *İslâm Sanatı* (İstanbul: Teknik Üniversitesi Matbaası, 1948), 40, 41, 56.

yapısı iken yıkılmış bulunan Süleyman Mabedi. Önce Ömer Camii, sonra da bugünkü Mescid-i Aksâ işte bu mabedin kalıntıları üzerine yapılmıştır.

el-Mescidü'l-aksâ tabirinin Kudüs'le bağlantısına yönelik ikinci itiraz, Alfred Guillaume'un (ö. 1965) *el-mescidü'l-aksânın* Kudüs'te değil, Mekke'nin kuzey doğusunda Serif vadisindeki Ci'râne bölgesinde olduğu savıdır.¹¹⁸ Bu iddia zayıf argümanlara dayanmaktadır;¹¹⁹ Hz. Peygamber'in 'İsrâ'da götürüldüğü mescidin el-İsrâ 17/1'de 'çevresini bereketli kıldığımız' diye nitelenmesi ve bu tabirin yukarıda zikrettiğimiz çok sayıda âyette Kudüs merkezli topraklar hakkında kullanılmış olması bu tezi çürütmeye kâfidir. Kaldı ki âyetin devamında Kudüs ve çevresinde yaşayan İsrâilî-gullarının tarihinden önemli kesitler sunulmakta ve 23-39. âyetlerde Müslümanlara onların on emrine tekabül eden on iki emir verilmektedir. Tefsir geleneğinde el-İsrâ Sûresi'nin bir adı da "Benî İsrâîl"dir.

Terkibin Kudüs'le bağlantısına yönelik üçüncü itiraz, *el-mescidü'l-aksânın* gökyüzünde manevî bir mescit olduğudur.¹²⁰ İddianın sahibi; "Bu satırların âciz yazarı, Kur'an'da geçen el-mescidü'l-aksâ ifadesi ile Rahmân'ın arşının altında, meleklerin secde ettikleri [el-]Beytü'l-Ma'mûr'un kastedildiği konusunda hiçbir şüphe duymamaktadır."¹²¹ demekte ise de 'çevresini bereketli kıldığımız' ifadesi bu tezi de geçersiz kılacak güçtedir. Çünkü Kur'an'da 'gökyüzü' hakkında 'bereket'ten ziyade, yücelik, yükseklik, denge ve âhenk tabirleri¹²² kullanılır. Hamidullah'ın (ö. 2002), tezi ni dayandırdığı gerekçelerden biri de 'şedd-i rihâl' hadisinde ısrarla *mescidü'l-aksâ* tabirinin kullanılmış olmasıdır. O; buradan hareketle makale baş-

¹¹⁸ İsmail Altun, "Müsteşrik Alfred Guillaume'un Mescid-i Aksâ'nın Yerine Dair Görüşlerine Eleştirel Bir Yaklaşım", *İlâhiyat Tetkikleri Dergisi* 52 (2019), 291-303.

¹¹⁹ Bu iddia ve tenkidi için bk. Altun, "Müsteşrik Alfred Guillaume'un Mescid-i Aksâ'nın Yerine Dair Görüşlerine Eleştirel Bir Yaklaşım", 287-309. Ezcümle; "Öyle anlaşılıyor ki, Mescid-i Aksâ'nın Ci'râne'de bulunduğunu iddia eden Guillaume ve onun görüşünü paylaşan bazı araştırmacılar, adı geçen mescidin Kudüs'te bulunduğunu gösteren onlarca sahih hadise ve pek çok tarihî rivayete itibar etmemekte, Mekke'nin kenarında Mescid-i Aksâ adında bir mabet bulunduğu şeklindeki Vâkîdî ve Ezrakî'de yer alan maktûbî bir rivayetin sübjektif yorumuna tutunmaktadırlar. Bu bakış açısının ise bilimsel ve nesnel olmayıp ön yargılı ve ideolojik yaklaşımlardan kaynaklandığı aşîkârdır."

¹²⁰ Muhammed Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, çev. Salih Tuğ (İstanbul: İrfan Yayınevi, 1411/1990), 1/140-142 (ve 254 nolu dipnot). Hamidullah burada şu makalesine atıf yapmaktadır: "Mescidü'l-Aksâ ve'l-Mescidü'l-Aksâ [*el-Hidâye*, Tunis, X/5]", çev. M. Selim Ayday, *Yüzüncü Yıl Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi* IV-V (2016), 62-70. Bu iddia ve tenkidi için bk. İsmail Altun, 'Muhammed Hamidullah'ın Mescid-i Aksâ'nın Yerine Dair Görüşlerine Eleştirel Bir Yaklaşım', *Cumhuriyet İlâhiyat Dergisi* 22/1 (2018), 293-316.

¹²¹ Hamidullah, "Mescidü'l-Aksâ ve'l-Mescidü'l-Aksâ", 67.

¹²² Örneği: Tâ Hâ 20/4 (الغلا); Nâzi'ât 79/28 (رَفَعَ سَمَكُهَا فَسَوَّاهَا). Bununla birlikte, el-A'râf 7/96'da işaret edildiği gibi, gök bereketin kaynağıdır yani yağmur (yerdeki su kaynaklarından ağıp) gökten yağmaktadır.

lığına da yansıttığı üzere, ilki Kudüs'te, diğeri semâda olan iki ayrı mescit tahayyül etmektedir. Oysa Arap dil mantığı bakımından *mescidü'l-aksâ* ile *el-mescidü'l-aksâ* arasında anlamca bir fark yoktur; *mescidü'l-aksâ*, tıpkı *cürdü katıyfetin* izafetinin, 'kadifenin giysisi [*aksânın mescidi*]' değil, 'kadife giysi' (en uzaktaki mescit) anlamına gelmesi örneğinde olduğu gibi, sıfatın mevsufuna izafe edildiği bir terkip olup *el-mescidü'l-aksâ* ile aynı şeydir. İki terkip de Kudüs'le ilgilidir.

Bu iki araştırmacının, *el-mescidü'l-aksâ* ifadesinde Kudüs'ü eleyen iddialarını dayandırdıkları çelişki (vehmi) de şu şekilde giderilebilir: Söyledikleri gibi, *el-mescidü'l-aksâ* Kudüs kabul edildiği takdirde, aynı bölgenin er-Rûm 30/3'te 'en yakın' (أَدْنَى) diye nitelenmesi ile aynı topraklardaki bir mabedin 'en uzak' (أَقْصَى) diye nitelenmesi arasında çelişki varmış gibi gözükülebilir; ancak izafiyet gereği, bir yer bir açıdan 'en uzak', diğer açıdan 'en yakın' olabilir. أَدْنَى الْأَرْضِ (toprakların en yakını) derken 'Roma ve Pers imparatorluklarının uçsuz bucaksız topraklarının Araplara en yakın kısmı' denmiş olmakta, *el-mescidü'l-aksâ* (en uzak mescid) derken ise mabet olarak Araplara en uzak olan yer kastedilmektedir; 'uzaklık' Mekke'ye ve Mescid-i Harâm'a göredir.

el-Mescidü'l-Aksâ terkinin Kudüs'le bağlantısına yönelik dördüncü itiraz ise geceleyin seyahat ettirilen 'kul' ile ilgilidir. el-İsrâ Sûresi'nin ikinci ve devamındaki âyetlerinde Hz. Musa ve kavmiyle ilgili bir akış olması hasebiyle¹²³ ve Hz. Musa'nın, "kavmini bir gece Mısır'dan çıkarttığını" dair âyetler¹²⁴ sebebiyle el-İsrâ 17/1'deki 'kul'un Musa (a.s.) olduğu düşünülebilmektedir. Oysa;

(i) Mısır'dan çıkışın konu alındığı bu âyetlerde de el-İsrâ 17/1'deki *esrâ bi-* (أَسْرَى بِ) kalıbının emr-i hâzırı (*esri bi-*) kullanılmıştır. Ancak Hz. Musa geceleyin bir yerden bir yere 'götürülen' değil, birilerini 'götüren' kişidir. Oysa el-İsrâ 17/1'de 'isrâ eden'den değil, 'isrâ edilen'den bahsedilmektedir.

(ii) Kaldı ki el-İsrâ 17/1'deki 'kul' geceleyin Mescid-i Haram'dan Mescid-i Aksâ'ya seyahat ettirilmiştir. Musa ise kavmini Mısır'dan Sînâ dağına doğru seyahat ettirmişti.

¹²³ <https://www.facebook.com/profile/10004635292611/search/?q=1.%20Mira%-C3%A7> Adını belirtmeyen yazar; el-Kasas 28/27'de geçen حَجَّجَ ثَمَانِيَّ ifadesinden hareketle Hz. Musa'nın, kayınpederiyle -sekiz 'yıl' değil- "içinde hac bulunan sekiz yıl" hizmet karşılığı antlaştığını çünkü حَجَّجَ'in bu mânaya geldiğini, dolayısıyla, pekâlâ Mekke'ye hacca gittiğini, işte orada da Kâbe'den Arafat'a gittiğini savunmaktadır: "Hz Musa, bir gece yarısı mescidi haramdan yürüyüşe geçmiş ve süresi âyette belirtilmeyen bir sürede Mescid-i aksâ'ya, yani Allahın "uzak mescid" olarak nitelendirdiği Arafat'a yürümüştür." (İmla hataları yazarına aittir.)

¹²⁴ Tâ Hâ 20/77; Şu'arâ 26/52; ed-Duhân 44/23. (Hüd 11/81; el-Hicr 15/65'deki 'isrâ'lar ise Hz. Lût ile ilgilidir.)

(iii) Musa ve kavminin seyahati geceleyin başlamış olsa da gece gündüz devam eden bir yolculuk idi. el-İsrâ 17/1'deki 'kul'un seyahati ise geceleyin başlayıp bitmiştir.

Mamâfih, yukarıda değinildiği üzere, İsrâ Sûresi çerçevesinde Hz. Musa ile Hz. Peygamber arasında bir paralellik kurulabileceği görülmektedir.

el-Mescidü'l-Aksâ bağlamında aslında birbirinin açıklaması olan ilginç iki husus daha vardır: (i) Kur'an'da bir başka dinin ana mabedinden 'mescid' diye söz edilmiş olması ve (ii) Müslümanların Mekke'de bu âyet indiği sırada Mescid-i Aksâ'ya doğru namaz kılıyor olmaları.

Bilindiği gibi, el-Hacc 22/40'ta farklı dinlerin mabetlerinden manastırlar (صَوَامِعَ), kiliseler (بِيَعٍ) ve havralar (صَلَوَاتٍ) diye söz edilmektedir. Dolayısıyla pekâlâ havralar/sinagoglar kapsamında değerlendirilebilecek olan bir mabet hakkında 'havra/sinagog' gibi dışlayıcı bir kullanım tercih edilmiş, Süleyman Mabedi İslâm mescitleriyle bir tutulmuştur ki bunun iki sebebi olduğu anlaşılmaktadır. (i) Hz. Süleyman tarafından büyük bir ihlâsla Allah için yaptırılan bina, Allah'a secde edilen bir yapıdır yani bir İslâm mescididir; çünkü Allah katında İslâm'dan başka din olmadığından¹²⁵ Hz. Süleyman da bir İslâm peygamberi idi. (ii) Mekke'de; Arap paganların ağır baskısı altında inleyen Müslümanlar açısından, Yahudiler ve Hıristiyanlar vahyi, nübüvveti ve âhireti kabul eden 'ortaklar' konumunda oldukları için, ibadetlerinde onlarla aynı 'yön'e, aynı mabede dönmekte bir sakınca görülüyordu.

3.2. Kible Bağlamında Kudüs

Kible; 'ön' anlamındaki *k-b-l* kökünden türemiş bir kelimedir ve masdar binâ-i nev' sıygası olarak 'bir tür öne alış' demektir. Bir başka deyişle *kible*; insanların önlerine aldıkları, gönüllerini verdikleri, gözlerini diktikleri merkez demektir. Kelimede; 'cihet/ yön' anlamından ziyade bu mâna baskındır. Nitekim Yûnus 10/87'de anlatıldığı üzere, Hz. Musa'ya "Evlerinizi kible yapın" (وَاجْعَلُوا بُيُوتَكُمْ قِبْلَةً) diye emredilmiştir. Zira o sırada Mısır'da azınlık ve parya konumunda olan İsrâiloğullarının ülkeden çıkışının örgütlenmesi gerekiyordu. Musa da bu emir gereği bazı İsrâiloğullarının evlerini 'kible' hâline getirmiş oldu; yani insanların Allah'a dua edip O'nu zikredebilecekleri, birbirlerinin dertleriyle ilgilenebilecekleri, toplumsal kararların müzakere ve tebliğ edileceği lokaller, kulüpler, toplantı salonları ve dernek merkezleri... Dikkat edilirse, bunların hepsinin aynı yöne -meselâ Kudüs'e veya Mekke'ye- doğru olması gerekmiyordu çünkü o sırada buralar İsrâiloğulları için yok hükmünde idi.

İstilahî/ teknik anlamıyla ise *kible*; insanların Allah'a yakarışlarında ve dinî ritüellerinde döndükleri yöndür yani bir kent ve ortasındaki mabettir.

¹²⁵ Bk. Âl-i İmrân 3/19 (إِنَّ الدِّينَ عِنْدَ اللَّهِ الْإِسْلَامُ).

Yüce Allah'ın; emirleriyle, yasaklarıyla, gaybî haberleriyle tecelli ve te-nezzül ettiği bir nev-i ilahîlik taşıyan bu kutsal mahallin söz konusu özel-liği, zamanla üzerine bir âbidevî yapı inşa edilerek belirginleştirilmektedir.

“II. Samuel, 24/16-25'e göre, Kudüs'ün Dâvûd tarafından Yebûsî-ler'den alınışından¹²⁶ sonra Rab Yahova, Dâvûd'a mabedi inşa edeceği yeri melek aracılığıyla bildirmiş; I. Krallar, 8/28-49'a göre oğlu Süleyman tarafından milâttan önce yaklaşık 950lerde şetiya taşı üzerine mabedin inşa edilmesinden itibaren Kudüs Yahudiliğin dinî merkezi haline gelmiştir. Ahd-i Atik, Daniel, 6/10'a göre, Süleyman döneminde başlayan bu uygula-maya Daniel'in kitabında da rastlanır. Onun; Bâbil sürgününde, odasının pencerelerini Kudüs'e doğru açtığı ve önceleri yaptığı gibi günde üç defa diz çökerek Allah'ın huzurunda dua edip şükrettiği kaydedilir.”¹²⁷

Kur'an'da kible olarak Kudüs'ün benimsenmesini emreden, ibadetler-de buraya yönelmek gerektiğini belirten bir kayıt bulunmamaktadır. Müs-lümanların Kudüs'e yönelmesi belki edille-i şer'iiyenin ikincisi olan sün-net ile açıklanmak istenebilir; ancak bu durumda sünnetin neye dayandığı meselesi ortaya çıkacaktır. İslâmî literatürde sünnet genelde 'okunmayan vahiy' (vahy-i gayr-i metliivv) kapsamında değerlendirildiği için, Kudüs kıblesinin de işte böyle bir vahiyle emredilmiş olduğu söylenebilir. Kana-atimizce, Kudüs'ün kibleliği Kur'an'dan önceki iki dinin kiblesi olması sebebiyledir. Vahiy ve nübüvvet kültürüne sahip olarak öyle veya böyle Allah'a, meleğe, âhirete inanan Yahudi ve Hıristiyanlar Mekke döneminde zalim paganlar karşısında Müslümanlar için bir tür kalbî koalisyon orta-ğı oldukları ve Tevrat'a, İncil'e inanan din müntesipleri olarak Kudüs'e yöneldikleri için, Hz. Peygamber de buraya yönelmiş olmalıdır. Bu; fıkıh usulündeki şer'u men kablenâ şer'i'atün lenâ mâ lem tunsah ilkesi çerçeve-sinde de açıklanabilir. İslâm fikhında hakkında nas bulunmayan konularda, neshedici bir hüküm olmadığı takdirde kadim şeriatın hükümlerinden yararlanılmaktadır. İşte, fakihler fakihî olan Hz. Peygamber'in henüz kible âyetleri gelmediği için kadim şeriate göre Kudüs'e yöneldiği anlaşılma-kta-dır.

Kible âyetleri Bakara Sûresinde geçmektedir. Kiblenin neden Kâbe'ye çevrildiği açıklanırken önce “Doğu da Allah'ındır Batı da... Nereye dö-nerseniz dönün Allah'ın varlığı oradadır.”¹²⁸ buyrulurak Allah'a yönelmek bakımından Kudüs'ün Mekke'ye bir üstünlüğünün olmadığına işaret edil-mekte, dini ve doğru yolu tekellerine almaya çalışan Yahudilerin 'öteki'ne

¹²⁶ <https://www.indyturk.com/node/435201/turkiyeden-sesler/antik-israilde-bir-Davud-sehri-yerusalem-kudus>

¹²⁷ Ahmet Güç, “Kible”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Ya-yımları, 2002), 25/364.

¹²⁸ el-Bakara 2/115.

bakışındaki şaşılığa değinildikten sonra, Kâbe'nin Hz. İbrahim tarafından bir İslam mabedi olarak dua, halis niyet ve takva ile inşa edildiği hatırlatılmaktadır.¹²⁹ Sadece Hz. İsmail'in değil, Hz. İshak'ın, oğlu Yakub'un (yani İsrail'in) ve onun neslinden gelenlerin (أسباط) de İslâmiyet üzere oldukları belirtilmekte yani Kâbe'nin Hz. İbrahim'i ata kabul eden İsrâilîoğulları açısından da önemli olduğu vurgulanmaktadır¹³⁰. 142-150. âyetler arasında ise kiblenin Kâbe'ye çevrildiği, bundan sonra Müslümanların her nerede olurlarsa olsunlar ibadetlerinde Kâbe tarafına dönecekleri belirtilmektedir.

'Müslümanlar neden Kudüs'e dönüyorlardı ve şimdi neden Kâbe'ye dönmeleri emredildi?' sorusu Kudüs'ü ve Kâbe'yi ilgilendirmekle kalmayıp vahyin karakterini, imanın mahiyetini ve dinler arası ilişkileri ilgilendiren ciddi bir meseledir. Zaten el-Bakara 2/143'te 'Allah'ın doğru yolu gösterdikleri' hariç bunun gerçekten ağır (kabülü zor) bir şey olduğu belirtilmiştir.

Öncelikle kible değişikliği 'vahyin olguları dikkate alan karakteri' ve 'peygamberlerin mücedditliği' bakımından son derece güzel bir örnektir. Yahudilerin, yaklaşık iki bin yıldır temsil ettikleri (*sanılan*) kadim nübüvvet değerlerini bozmuş oldukları, Allah'a verdikleri sözleri tutmadıkları ortaya çıkınca, Kudüs'ten Kâbe'ye dönülmüştür.

İkinci olarak; ibadetlerde Kudüs'e dönme gereğine 'iman etme'nin asla zayi olmayacağı müjdelenmiş; kible değişikliğinin pratik yararına işaretlerle böylece, Hz.Peygamber'e bağlı olanlarla olmayanların, her hâlükârda iman edebilenler ile irtidat edenlerin birbirinden ayrılabilirdiği yani iman ve güven ekseninde birleşmesi gereken Medine toplumundaki zararlı, güvenilmez unsurların ayıklandığı söylenmiştir. [Kible değişikliğiyle bilhassa Yahudi etkisi altındaki çok sayıda insanın dinden çıktığı (يَنْقَلِبُ عَلَى عَقْبَيْهِ) bilinmektedir.]

Kaldı ki el-Bakara 2/144 ve 146'da belirtildiği gibi, kible değişikliğinin 'Allah'tan gelen bir hakikat' olduğu Ehl-i kitapça da müsellemdir ve bu gerçeğe '*kendi oğullarını tanıdıkları kadar*' aşınadılar. Zira Âl-i İmrân 3/96'da belirtildiği gibi Mekke'nin Kudüs'e, Kâbe'nin de *el-mescidü'l-aksâya* kıdemi olduğunu onlar da bilmektedir. Hem böylece, el-Bakara 2/150'de (لَا يَكُونُ لِلنَّاسِ عَلَيْكُمْ حُجَّةٌ) belirtildiği gibi, 'insanların' yani Mekkelilerin ve kışkırttıkları Arap kabilelerinin; 'Bizim Muhammed, neden atamız İbrahim ve İsmail'in Kâbe'sini bırakıyor da Yahudi kiblesine yöneliyor!?' şeklindeki itirazlarına da yanıt verilmiş olmaktadır.

Aynı kibleye yönelen insanlar belli ülkü ve ilkeler etrafında birleşip bütünleşmiş olurlar. -Tersi de doğrudur: Aynı iman ve değerleri paylaşan kimseler aynı kibleye yönelirler.- Oysa Kudüs'e yönelen Müslümanlarla

¹²⁹ el-Bakara 2/124-129.

¹³⁰ el-Bakara 2/130-141.

Yahudiler böyle değillerdi. Kible Kâbe'ye çevrildiği sırada Yahudilerle ilişkiler Medine sözleşmesinin imzalandığı dönemdeki ortak paydadan çıkmış ve düşmanlık zeminine oturmuş bulunuyordu. Dolayısıyla kiblenin Kudüs'ten Kâbe'ye çevrilmesi sadece 'yüzlerin çevrildiği yerin başkalaşması' demek değildi. Artık arada düşmanlık ve nefret belirmiş, gönüller birbirinden soğumuştur.

Böylece, İslâmiyet açısından Mekke ve Kâbe öne çıkartılmış oluyordu. Artık hedef Kâbe idi. Gözler, gönüller oraya dikilecek, bütün ilgi ve alâka oraya ve oranın fethine yani paganların tahakkümünden kurtarılmasına, putlardan arındırılmasına yoğunlaştırılacaktı.

Bunun Kudüs'ün kutsallığına, anlam ve önemine hâlel getirmeyeceği aşikârdır ama hiyerarşide Kâbe üsttedir. el-Hacc 22/29'daki '*Allah'ın kâdim evi*' (الْبَيْتُ الْعَتِيقُ) terkibiyle Kâbe'nin kıdemine dikkat çekilmekte, Âl-i İmrân 3/96'da '*insanlığa kılavuz olan mübarek*' Kâbe'nin tevhit mabedi olmak bakımından Kudüs'tekine önceliği bulunduğu belirtilmektedir ki bu âyetler bir Kur'an mu'cizesi olarak değerlendirilebilir çünkü kible Kudüs'ten Mekke'ye çevrildiği vakit, Mekke paganların ellerinde idi. Dolayısıyla, kible kılınan Kâbe Müslümanlara 'fethedilip temizlenecek bir hedef' olarak gösterilmiş olmaktadır.

Bu çerçevede Kudüs ile İstanbul arasındaki ilginç irtibata dikkat çenebilir. Ayasofya (HaghiaSophia) Kilisesi, Hüseyin Salikoğlu'nun belirttiği gibi, bânisi İmparator I. Jüstinyen'i (ö. 565) zihinlerde yeni Süleyman'a dönüştürmüştü. Bu o kadar muazzam bir yapıydı ki Jüstinyen; "Seni geçtim ey Süleyman!" diye haykırırken, dönemin şairlerinden biri de "Artık Süleyman Mabedi'nden söz edilmemeli!" diyordu. HaghiaSophia'nın, büyüklük ve görkemi sadece sanat ve mimarî ile ilgili değildi; aynı zamanda dinî bir nitelik taşıyordu: 'Tanrı'nın evi' artık Konstantinopolis'te idi.¹³¹

¹³¹ Hüseyin Salikoğlu, 'Iustinianus ve Ayasofya: Yeni Bir Süleyman Yeni bir Mabet', https://aktuelarkeoloji.com.tr/kategori/arkeoloji/iustinianus-ve-ayasofya-yeni-bir-suleyman-yeni-bir-mabet#google_vignette [Ancak Konstantinopolis'te Jüstinyen'den önce, Süleyman Mabedi'ni 'aşılacak eşik' olarak gören bir başka ünlü daha vardı: Anicia Juliana; Theodosius hanedanı üyesi bir prenses... Juliana, o kadar nüfuzlu biriydi ki o dönemde Roma ve Konstantinopolis kiliseleri arasında oluşan sürtüşmeyi sonlandırmak için Papa Hormisdas ile mektuplaşmış ve konunun çözümüne katkıda bulunmuştu. Juliana, yaşadığı konağın hemen yanında büyük anneanesi ve II. Theodosius'un eşi Aelia Eudocia tarafından yaptırılan Aziz Polyeuktos Kilisesi'ni çok daha büyük bir biçimde tekrar inşa ederek yine aynı azize adadı. Bu sıradan bir hamilik eseri değildi. Aziz Polyeuktos Kilisesi, 'köylülerin ve fahişelerin' meşru olmayan iktidarına karşı bir meydan okumaydı. Zira Anicia Juliana bu kiliseyi Eski Ahit'te bahsi geçen (45,7 x 45,7) 2088,5 metrekairelik bir alana oturan Süleyman Mabedi'nden daha büyük (51,45 x 51,90) 2670,25 metrekairelik bir alana inşa ettirerek, başkent'in -Ayasofya'dan önceki- en büyük kilisesinin banisi oldu. Kilisenin içerisinde uzun bir bordür üzerine yazılan şiirde (epigram) şöyle di-

Ezra 6/12'de; ikinci tapınağın yapımı için her tür kolaylığın gösterilmesini emreden Pers kralı Darius'un (ö. MÖ 486) fermanında; "Yeruşalim'i adına konut seçen Tanrı" ifadesi kullanılmaktadır ki bu; el-Bakara 2/125; el-Hacc 22/26'daki Allah'ın 'benim evim' (بَيْتِي) sözünü ve İbrâhîm 14/37'de Hz. İbrâhîm'in Allah'a hitapla kullandığı 'senin evin' (بَيْتِكَ) sözünü¹³² yani 'Beytullah' kavramını hatırlatmaktadır. 'Allah'ın evi' tabirindeki mecaz aşikârdır. Bir şey Allah'a izafe edildiği vakit, onun şerefi, yüceliği, azameti ve Allah katındaki konumu ifade edilmek istenir. Bu ev; belli bir kişi ve zümreye ait değildir; içine giren her canlının güvende olacağı, herkese açık ortak bir evdir. İşte, Kudüs'teki de bir 'beytullah' olmakla birlikte, insanlar için ilk kurulan asıl beytullah Mekke'dekidir. Yüce Allah 'ev' olarak Mekke'yi ve Kâbe'yi seçmiştir. Kible kelimesini açıklarken söylediğimiz gibi, Kâbe de bu mânada bir simgedir... Bu sebeple, kibleye dönmek salt fiziken Mekke'ye yönelmek değildir; asıl, İslâmiyet'in ilkelerini, amaçlarını, değerlerini öğrenip benimseyerek içselleştirmektir, bunlara gönül vermektir, sahip çıkmaktır. Bu çerçevede hareket edebilenler dünyevî uhrevî tehlikelerden emin olurlar... el-Hacc 22/40'ta "Allah'ın; emrettiği savunma savaşıyla, mabetleri paganların yıkımından kurtardığı" söylenmektedir ki, bir mabedin yıkılması da; bir sanat eserinin harabeye çevrilmesinden, taştan-aşıptan bir yapının yıkılmasından ibaret değildir; asıl, mabetlerin temsil ettiği ilke ve ülkülerin yok edilmesi tehlikesidir.

Sonuç

Kudüs; İsrâiloğullarının, önceki sahiplerinden aldıkları bereketli toprakların merkezi kenti idi; bizzat kurdukları, ilk kendilerinin yerleştiği bir şehir değildi. Bu bölge, ataları İbrâhîm'e vaat edilen topraklar olmakla birlikte, arz-ı mev'ûd nâma yazılı ve ebediyen geçerli bir vaat değildi; şartlara bağlıydı. Nitekim *Ahd-i Atik*'te bu konuya dair ciddi ihtar ve tehditler bulunmaktadır. Kaldı ki arz-ı mev'ûd ile müjdelenen Hz. İbrâhîm'in nesli; İshak'ın ve Yakub'un çocuklarından ibaret değildir.

Kur'an'da Kudüs ve çevresine Mekkeliler ve İsrâiloğulları ile ilişkiler çerçevesinde atıf yapılmaktadır. Mekkî dönemin tarihteki Kudüs'ü konu alan âyetlerinde, vahyi tamamen reddeden Araplara karşı İsrâiloğulları; kitapları, peygamberleri, kralları ve mücadeleleriyle öne çıkartılıyor; Kudüs ve çevresindeki bereketli topraklara nasıl yerleştirildiklerinden söz ediliyordu. Allah'ın tarihteki edimleri onlar üzerinden anlatılıyor; İsrâiloğulları Müslümanlara örnek gösteriliyordu. Kitap ve nübüvvet sahibi insanlar ola-

yordu; 'Sadece Juliana göz alıcılığı ve zarafeti çağları aşan, Tanrı'yı ağırlıyacak bir tapınak inşa ederek zamanı fethetti ve ünlü Süleyman'ın bilgeliğini geçti.']

¹³² Ayrıca bk. *Beyt*/Ev: el-Bakara 2/127, 158; Âl-i İmrân 3/96, 97; el-Enfâl 8/35; Kureyş 106/3. *Beyt-i 'Atik*/Kadim Ev: el-Hacc 22/29, 33. *Beyt-i Harâm*/Saygın Ev: el-Mâide 5/2, 97. *Beyt-i Muharrem*/Herkesçe saygın bulunan Ev: İbrâhîm 14/37.

rak milletler arasında apayrı bir yere konulan İsrâiloğulları da bir ‘sırât-ı müstakîm’ üzere idiler ve aslına bakılırsa -sonradan saptıkları- bu yolu açanlar da onlardı; onların ataları olan İsrâiloğulları peygamberleri idi...

Buna karşılık, kible değişikliğine yakın dönemden itibaren A‘râf ve Tâ Hâ gibi Mekkî sûrelerde; ‘puta merakları’ ve ‘Tanrı’yı temsil ettiği’ düşüncesiyle ürettikleri altın buzağı bağlamında eleştirilmeye başlayan İsrâiloğulları, İsrâ Sûresi’nde Kudüs’te yaşadıkları büyük felâketin yani yaklaşık bir asır süren Babil sürgününün sorumluları olarak gösterildi ve aynı azgınlığı göstermeleri durumunda benzer felâketleri yine yaşayacakları konusunda uyarıldı. Dikkat edilirse daha önce firavunlara karşı asla eleştirilmiyor; Mısır’da uğradıkları takibatta ve paryalaştırmada kendi olumsuz rolleri olup olmadığı hiç gündeme getirilmiyordu. Kendilerini Allah’ın sevgili kulları sanan bu insanların el-İsrâ 17/5’te “*Allah’ın güçlü ve sert kulları*” tarafından ibretlik bir şekilde cezalandırıldıkları anlatıldı ki günümüz dindarları açısından da son derece ciddi bir ihtar barındırmaktadır: Siz kendinizi Allah’a yaslamaya çalışırken, O’nun ‘kullarım’ dediği başka milletlerin eliyle sizi cezalandırması mârifetullah açısından oldukça çarpıcı, korkunç bir ihtardır.

Kudüs’e dair en net atfın ‘isrâ’ ve ‘kible’ çerçevesindeki âyetlerde yapılmış olduğu söylenebilir. (i) el-İsrâ 17/1’de sözü edilen ‘gece seyahati’nin Kudüs’e doğru olmadığını savlayan üç itiraz nakledilmiş ve bunlar yukarıda yanıtlanmıştır. Hatırlanacak olursa ikinci ve üçüncü itiraz sadece Kudüs bağlamında önem taşıyarak ilk itiraz doğrudan Kur’an’a saldırı niteliğinde idi. (ii) Medine’de Müslüman Yahudi ilişkilerinin bozulup savaş ve sürgünlerin yaşanması ile birlikte kible Kâbe’ye çevrildi; Müslümanlara hedef olarak Mekke gösterildi. Çünkü öncelik Kudüs’teki peygamberlerden ziyade onların ataları olan Hz. İbrahim’in inşa ettiği Kâbe’de ve kurduğu Mekke’de idi. Kiblenin değiştirilmesiyle Yahudilerle köprüler atılmış, bağlar kopartılmış, Kur’anî ifadesiyle bunlardan ve ‘din’ diye sundukları şeyden *teberrî* edilmiş olmaktadır. Zira kible bir istikamet çizgisidir; hangi ilkeler doğrultusunda ve hangi esaslar çerçevesinde yaşanması gerektiği sorusunun yanıtı kiblede ve onun temsil ettiği değerlerdedir. Kâbe ve şubeleri yani bütün İslâm mabetleri; camiler, mescitler birer ‘beytullah’tır; Allah evidir. İlahî birer simge olan bu yapılar yeryüzünün her yerinde İslâmiyet’i ve onun değerlerini hatırlatırlar.

Kaynakça

Adam, Baki. "Üzeyir". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 44/401-402. Ankara: TDV Yayınları, 2012.

Ahd-i Atik. <https://kutsal-kitap.net/bible/tr/index.php?mc=1&sc=705>

Altun, İsmail. "Muhammed Hamîdullah'ın Mescid-i Aksâ'nın Yerine Dair Görüşlerine Eleştirel Bir Yaklaşım". *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 22/1 (2018), 293-316.

Altun, İsmail. "Müsteşrik Alfred Guillaume'un Mescid-i Aksâ'nın Yerine Dair Görüşlerine Eleştirel Bir Yaklaşım". *İlahiyat Tetkikleri Dergisi* 52 (Aralık 2019), 287-309.

Aydar, Hidayet. "Bazı Kur'an Ayetlerinin Işığı Altında 'İnsan Eliyle Yaratmak ve Öldükten Sonra Dünya Hayatında Diriltmek' Meselesine Bakış". *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi [Darulfunun İlahiyat]* 3 (2001), 107-195.

Bozkurt, Nebi. "Mescid-i Aksâ". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 29/268-271. Ankara: TDV Yayınları, 2004.

Begavî, Ebû Muhammed Hüseyin b. Mes'ûd. *Me'âlimu 'l-tenzil*. 8 Cilt. thk. - thrç. Muhammed Abdullah Nemr - Osman Cuma Zamiriyye - Süleyman Müslim Hareş. Riyad: Dâru Tayyibe, 1409.

Cevherî, İsmail b. Hammâd, *es-Sihâh*. 7 Cilt. thk. Ahmed Abdülğafûr Attâr. Beyrut: Dâru'l-'ilm li'l-melâyîn, 1990.

Derman, M. Uğur. "Mehmed Şefik Bey". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 28/530-531. Ankara: TDV Yayınları, 2003.

DFT, "Yahudiler Gerçekte Kim? Yahudilerin Kökeni" https://www.youtube.com/watch?v=G_81qdiA0Mo; 18.08.2024

Doğan, İzzettin. ed. *Anadolu İnanç Önderleri Birinci Toplantısı Alevî İslâm İnançının Öncüleri Dedeler, Babalar, Ozanlar Ne Düşünüyor?*. İstanbul: Cem Vakfı Yayınları, 2000.

Doğrul, Ömer Rıza. *Tanrı Buyruğu*. İstanbul: Ahmet Halit Yaşaroğlu Kitapçılık ve Kâğıtçılık T.L.Ş., 1955.

Güç, Ahmet. "Kıble". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 25/364-365. Ankara: TDV Yayınları, 2002.

Güngör, Erol. *Türk Kültürü ve Milliyetçilik*. İstanbul: İrfan Matbaası, 1975.

Güngör, Muhammed. *Süleyman Mabedi*. Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2005.

Hamidullah, Muhammed. *Aziz Kur'an*. çev. Mahmut Kanık - Abdülaziz Hatip. ed. Ahmet Baydar. İstanbul: Beyan Yayınları, 2016.

Hamidullah, Muhammed. "Mescidü'l-Aksâ ve'l-Mescidü'l-Aksâ". çev. M. Selim Ayday. *Yüzcüncü Yıl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4-5 (2016).

Hamîdullah, Muhammed. *İslâm Peygamberi*. çev. Salih Tuğ. İstanbul: İrfan Yayınevi, 1411/1990.

Harman, Ömer Faruk. "Dâvûd". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 9/21-24 Ankara: TDV Yayınları, 1994.

Harman, Ömer Faruk. “İsrâil (Benî İsrâil)”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 23/193-195. Ankara: TDV Yayınları, 2002.

Harman, Ömer Faruk. “Ksudüs”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 26/323-327. Ankara: TDV Yayınları, 2002.

<https://disticaretgunlugu.com/bir-garip-resmi-ziyaret/>

<https://kutsal-kitap.net/bible/tr/index.php?mc=1&sc=705>

<https://mawdoo3.com>

<https://www.facebook.com/profile/100046352926111/search/?q=1.%20Mi-ra%C3%A7>

<https://www.indytrk.com/node/435201/turkiyeden-sesler/antik-israil-de-bir-Dâvûd-sehri-yerusalem-kudus>

<https://www5.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d19/c071/tbmm19071033.pdf>;

İbn ‘Âşûr, Tâhîr. *et-Tahrîr ve ‘l-tenvîr*: 30 Cilt. Tunus: ed-Dâru’t-Tûnisiyye li’n-neşr, 1984.

İbn Fâris, Ebû’l-Huseyn Ahmed b. Fâris b. Zekeriyâ. *Mu’cemu makâyisi ‘l-lü-ğâ*. thk. Abdüsselâm Muhammed Harun, Dâru’l-fikr, ts.

İbn Manzûr, Muhammed b. Mükerrrem. *Lisânu ‘l-‘Arab*. 6 Cilt. thk. Abdullah Ali Kebîr - Muhammed Ahmed Hasbullah - Hâşim Muhammed Şâzelî - Seyyid Ramazan Ahmed. Kahire: Dâru’l-ma’ârif, ts.

Jaber, Sumeyye Ali. “Kubbetussahre ve Yasin Suresinin Sırrı”. <https://www.fikriyat.com/islam/2020/11/07/kubbetus-sahra-ve-yasin-suresinin-sirri>

Kandemir, Hüseyin. *Şedd-i Rihâl (Üç Kutsal Mescide Yolculuk) Hadisi ve Değerlendirmesi*. Dicle Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018.

Kandemir, Hüseyin. *İslâm’da Üç Kutsal Mescide Yolculuk; Şedd-i Rihâl Hadisi Üzerine Bir İnceleme*. İstanbul: Sonçağ Akademi, 2020.

Kaygusuz, İsmail. *Görmediğim Tanrıya Tapmam –Alevilik, Kızılbaşlık ve Materyalizm-*. İstanbul: Su Yayınevi, 2009.

Kurtubî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Ebû Bekr. *el-Câmi ‘u li-ah-kâmi ‘l-Kur ‘ân ve ‘l-mubeyyinu li-mâ tezammenehû mine’s-sünneti ve ‘l-furkân*. 24 Cilt. thk. Abdullah b. Abdülmuhsin Türkî v.dğr. Beyrut: Müessesetü’r-Risâle, 1427/2006.

Mâtürîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed. *Te ‘vilâtü ‘l-Kur ‘ân*. 17 cilt. thk. Ahmet Vanlıoğlu. ed. Bekir Topaloğlu. İstanbul: Mizan Yayınları, 2007 (2. cilt).

Mâtürîdî, Ebû Mansûr. *Te ‘vilâtü ‘l-Kur ‘ân*. thk. Murat Sülün. ed. Bekir Topaloğlu. İstanbul: Mizan Yayınları, 2007 (9. cilt).

Mukâtil b. Süleymân. *Tefsîr*. 5 Cilt. thk. ve inceleme Abdullah Mahmud Şehâte. Beyrut: Dâru İhyâi’t-Türâsi ‘l-‘Arabî, 1423/2002.

Mukâtil b. Süleyman. *el-Vucûh ve ‘n-nezâir*. nşr. Ali Özek. İstanbul: İlmî Neşriyat, 1993.

Mustafevî, Hasan. *et-Tahkîk fi kelimâti 'l-Kur'âni 'l-Kerîm*. 14 Cilt. Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-'ilmiyye, ts.

Râzî, Muhammed Fahreddîn b. Zıyâeddîn 'Umer Hatîbi Rey. *Mefâtihu 'l-gayb*. 33 Cilt. Beyrut: Dâru'l-fikr, 1401/1981.

Salikoğlu, Hüseyin. "Justinianus ve Ayasofya: Yeni Bir Süleyman Yeni bir Mabnet". https://aktuelarkeoloji.com.tr/kategori/arkeoloji/iustinianus-ve-ayasofya-yeni-bir-suleyman-yeni-bir-mabet#google_vignette

Semerkindî, Ebû'l-Leys Nasr b. Muhammed. *Bahru 'l-'ulûm*. 3 Cilt. nşr. Ali Muhammed Mu'avvad - Âdil Ahmed Abdülmevcûd. Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-'ilmiyye, 1413/1993.

Sülün, Murat. *Allah'ın Yardımı Peygamber'in Zaferi*. İstanbul: Siyer Yayınları, 2020.

Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr. *Câmi 'u 'l-beyân 'an te'vili âyi 'l-Kur'ân*. 26 Cilt. thk. Abdullah b. Abdülmuhsin Türkî. Kahire: Dâru Hicr, 1422/2001.

Ülken, Hilmi Ziya. *İslâm Sanatı*. İstanbul: İTÜ Matbaası, 1948.

Yazır, Elmalılı Muhammed Hamdi. *Hak Dini Kur'an Dili*. 9 Cilt. İstanbul: Matbaa-i Ebüzziya, 1936.

Zemahşerî, Cârullah Ebû'l-Kasım Mahmud b. Ömer. *el-Keşşâf 'an hakâiki gavâmidi 't-tenzîl ve 'uyûni 'l-ekâvîl fi vücûhi 't-te'vîl*. 6 Cilt. thk. Âdil Ahmed Abdülmevcûd - Ali Muhammed Mu'avvad. Riyad: Mektebetü'l-'Ubeykan, 1998.

Zeyveli, Hikmet. "Kur'an ve İndiği Dönem; Yahudilere Dair Atıfları Doğru Anlamak". *Kur'an ve İslamî İlimlerin Anlaşılmasında Tarihin Önemi*. ed. Mahfuz Söylemez. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2013.

